

FEMININUM INGENIUM

Collana di studi sul genio femminile

Volume 5

CSFI

FEMININUM INGENIUM

COLLANA DI STUDI E RICERCHE. PENSIERO FEMMINILE. STORIA E TEORIE.

ROBERTA FIDANZIA

DORA D'ISTRIA

O PRIVIRE FEMININĂ ASUPRA SECOLULUI AL XIX-LEA
RISORGIMENT, PEDAGOGIE, POLITICĂ ȘI CONDIȚIE FEMININĂ

TRADUCERE, PREFERĂ ȘI NOTE DE VIORICA BĂLTEANU

DRENGO

Roberta Fidanzia

Dora d'Istria
O privire feminină
asupra secolului al XIX-lea

Risorgiment, pedagogie, politică și condiție feminină

Traducere, prefață și note
de Viorica Bălțeanu

DRENGO

Roberta Fidanza

Dora d'Istria

O privire feminină asupra secolului al XIX-lea

Risorgiment, pedagogie, politică și condiție feminină

Traducere, prefață și note de Viorica Bălțeanu

Drengo, Roma (Italia) 2017.

ISBN: 978-88-88812-74-8

Postfață de Teresa Serra

Tehnoredactare și corectură: Nina Ceranu

Femininum Ingenium

Collana di Studi e ricerche. Pensiero femminile: storia e teorie.

Direcțiune științifică: Teresa Serra

Direcțiune editorială: Roberta Fidanza

<http://www.femininumingenium.it>

Pe copertă: Felice Schiavoni, Principesa Elena Ghica (Dora d'Istria)

Toate drepturile sunt rezervate conform legii și convențiilor internaționale.

Tutti i diritti sono riservati a norma di legge e a norma delle convenzioni internazionali.

© Drengo Srl

Casa editrice in Roma

<http://www.drengo.it>

© Angelo Gambella

Editore

<http://www.editoria.org>

FEMININUM INGENIUM

COLLANA DI STUDI E RICERCHE.
PENSIERO FEMMINILE: STORIA E TEORIE

DIREZIONE ȘTIINȚIFICĂ

TERESA SERRA

COMITET ȘTIINȚIFIC

ANGELA ALES BELLO, AGATA AMATO MANGIAMELI,
FRANCESCA BREZZI, GABRIELLA COTTA,
GABRIELLA GAMBINO, LAURA PALAZZANI,
TERESA SERRA

DIREZIONE EDITORIALĂ

ROBERTA FIDANZIA

Fiecare volum este supus analizei a două competențe specializate.

Micuței mele mari Ilaria,
În chiar zilele licenței sale

Ciocârlia continuă să cânte,
chiar și când ramul pe care stă
începe să se clatine, frângându-se,
fiindcă știe că are aripi.

San Giovanni Bosco*

---

* Important gânditor și pedagog romanocatholic, Don Bosco este numele foarte admirat al sacerdotului Giovanni Bosco (1815-1888). A fost canonizat, în anul 1934, de către Papa Pius al XI-lea. Și-a dedicat viața sprijinirii, educării copiilor și tinerilor fără posibilități materiale sau din familii cu credință religioasă puternică și având ferme opțiuni educative pentru propriii descendenți. Fondată de Don Bosco, în urmă cu un secol și jumătate, tradiția școlilor salesiene continuă și în prezent, pe mai multe continente.

Prefață

Structurată în șase capitole precedate de o introducere și finalizate printr-o anexă cu titlu semnificativ: *O istorie politică de familie*, cartea *Dora d'Istria. O privire feminină asupra secolului al XIX-lea*, ne aduce în prim-planul atenției, deopotrivă, o luminoasă personalitate poliedrică a Secolului romantic și o autoare contemporană nouă, Roberta Fidanzia. Prefața ediției *princeps* italiene publicate de Roberta Fidanzia am păstrat-o sub forma unei utile postfețe, prea bine fiind scris textul esențializat și pertinent ieșit de sub condeiul Teresei Serra.

Volumul duce mai departe interesul viu suscitată în Roberta Fidanzia de uimitoarea principesă Elena Ghica, prin căsătorie devenită Kolțova-Massalskaia, însă asumată de cultura universală prin pseudonimul Dora d'Istria. În concret, studiul prezent a fost anunțat de unul de mai mică întindere intitulat *La principessa Dora d'Istria: una pedagogia politica per il Risorgimento italiano*, în periodicul online *Storiadelmondo* (N. 69, ottobre-dicembre, 2012), după cum va continua cu o altă carte ce, în prezent, este în avansat stadiu de elaborare.

Lucrul acesta nu trebuie să ne mire. Foarte celebră, în timpul vieții, Dora d'Istria a intrat în penumbră cu începere din 1889, revenind, în deceniile recente, în atenția constantă a unor cercetători importanți, mulți din aceștia fiind italieni, câțiva români, între care se distinge Liviu Bordaș. Fapt explicabil. Dora d'Istria și-a adorat patria unde Tatăl Ceresc a

rânduit ca ea să vină pe lume, deși a suferit din cauza faptului că n-a fost îndeajuns și corect înțeleasă de compatrioți, la fel cum și-a iubit patria unde și-a petrecut maturitatea și unde a ales să aștepte ceasul plecării în eternitate, survenit, în capitala mondială a artelor: Florența, patria lui Dante, suprem admirat de ilustra dispărută. Putem să-i găsim vreo vină, când pământul italic înseamnă jumătate din identitatea noastră, de la Aquileia venind legiunile romane în Dacia păduroasă, pentru a întemeia, prin voia Creatorului, un popor nou — de două ori european cum sunt și italienii — pe un pământ supranumit, în vechime, Dacia Felix, iar, în prelungire până în zilele noastre, România unicului popor cu sufletul sfâșiat de dorul-dor, cu sonurile Urbei Eterne instantaneu perceptibile într-un nume având o muzicalitate solemnă ca milenii de istorie înseși?

Am preferat, pentru coperta principală, portretul făcut de Felice Schiavoni fetișcanei de numai 20 de ani, când aceasta primea lecții de pictură de la el, în Cetatea Lagunei, în timp ce fratele lui mai mic, portretistul Giovanni Schiavoni, fusese profesor, în Dulcele târg, la Academia Mihăileană. Niciodată, gratitudinea nu este un detaliu ce prisosește, cum Giambattista Vico ne amintește prin teoria sa despre *corsi e ricorsi*, reluată rodnic de Mircea Eliade prin al său mit al eternei reînțoarceri și detaliată filologic de Eugen Coșeriu.

N-a fost lesnicioasă transpunerea în limba română a cărții, în care limbajul de acum al Robertei Fidanzia și al altor comentatori din zilele noastre se intersectează cu stilul Dorei d'Istria, al altor erudiți oameni de carte ori creatori de istorie din secolul al XIX-lea, numele lui Giuseppe Garibaldi venindu-ne spontan în minte, dintre aceștia amintiți mai la urmă.

Am tradus, firește, din limba italiană, însă și din franceză, fiindcă Roberta Fidanzia a inserat dinadins în limba originală fragmente din epistolele adresate de către Angelo de Gubernatis principesei danubiene, care și-a redactat întreaga corespondență în limba lui Racine, după cum și-a scris aproape toate lucrările în franceză și în italiană, câteva în alte limbi. Precizăm că intenția prințesei a fost una înalt lăudabilă: a dorit ca publicul din lumea întregă să poată recepta cu mai puține dificultăți rodul gândirii, al simțirii ei. Nu a dat greș. Numele său a atins o strălucire formidabilă, în epocă, atrăgând asupra României, asupra neamului românesc un interes excepțional¹, ce s-a repetat de prea puține ori, în răstimpul survenit după plecarea ei din lume.

Mai mult. Doctei scriitoare bucureștene îi era foarte cunoscut dictonul amar „Nimeni nu-i profet în țara lui”. Cum se poate vedea, și din paginile ce urmează, nici până în prezent, nu a fost tradusă și publicată *Opera omnia* dăruită posterității de fiica cea mai mare a învățatului ban Mihail Ghica și a preafrumoasei lui soațe Catinca. În schimb, a fost tradusă intens în alte limbi, lăsând loc inclusiv fabulațiilor privind apartenența identitară a autoarei. Roberta Fidanzia nu abordează spinoasa problemă privindu-i pe antecesorii Ghiculeștilor, ci o ia de bună pe aceea declarată de principesă, care susține că neamul ei s-ar trage dintr-un albanez numit Gheorghe Ghica, ajuns în Fanar și, apoi, pe tronul Moldovei, fiu al unui Grigore Ghica.

---

¹ Între meritele Dorei d'Istria se cuvine a fi inclusă și popularizarea, în Occident, a unor intelectuali români de seamă din Secolul romantic. De reținut: Ion Heliade Rădulescu și George Crețianu erau munteni, iar Gheorghe Șincai era transilvănean.

Fapt este că nu sună defel a nume albaneze acestea, cum nu este deloc de sorginte ilirică toată onomastica preferată de Ghiculești, pe parcursul a mai bine de patru secole. Oricum, proba cea mai eclatantă a latinității familiei Ghica e însuși pseudonimul literar de sorginte multimilenară cu clare conotații ținând de spațiul României care numără, acum, 15 entități statale europene.

Despre istroromâni, publicase deja în 1847, Gheorghe Asachi în revista *Abina românească*. Pasionat de istorie, tatăl viitoarei ilustre scriitoare păstra în casă, cu certitudine, și acel număr. În Peninsula Istria, trăiau italieni și istroromâni, de secole (în apropiere, în Albania, Macedonia și Grecia, trăiau aromâni și meglenoromâni, fără excepție devorați de dor), toate fiind realități ce legau direct cele două patrii ale Elenei Ghica. Nu doat atât. Pe țărmul Mării Negre, se găsește, de mai bine de două milenii și jumătate, Histria (în românește Istria), antică așezare grecească, apoi, romană, și, în fine, localitate românească existentă și în prezent.

Fără niciun dubiu, rămân la fel de convingătoare explicațiile referitoare la pseudonim date în acest volum de către Roberta Fidanzia și, în alte studii, de către diverși cercetători: *dorul* și fluviul *Istru*, antică denumire a Dunării. Ce bogăție de iradieri, cu adevărat demnă de profund cunoscătoarea literată Elena Ghica!

E limpede, cum au demonstrat istoricul Victor Papacostea și alți cercetători foarte meticuloși, cu probe ce alungă orice suspiciune, că întemeietorul stirpei Ghiculeștilor a fost un aromân din Albania. Am reluat teza și eu în articolul *Dora d'Istria o gânditoare acoperind trei secole*, ce a văzut lumina tiparului în revista timișoreană *Anotimpuri literare* (Trim III,

2017), periodic condus cu har și destoinicie de scriitoarea Nina Ceranu.

Unde a fost necesar, am îndreptat (specificând în nota traducătorului) inadvertențe din textele Dorei d'Istria sau ale Robertei Fidanzia, cum alții mai vrednici vor îndrepta posibile erori ale mele. Așa este firesc, de când lumea.

Cum se observă — și credem că cititorii vor aprecia — notele de subsol, de subsemnata adăugate, vin în prelungirea aparatului tehnic întocmit de Roberta Fidanzia, pe care l-am fixat în finalul textului propriu-zis. Fără notele de subsol, cartea ar fi rămas inteligibilă pentru un cerc restrâns de cunoscători, opțiune pe care am eliminat-o ca fiind nedreaptă, absurdă chiar, în pragul împlinirii a 19 decenii de la nașterea și a 130 de ani de la plecarea la cele veșnice a Dorei d'Istria, cea întrutotul demnă de neuitare.

Născută în 22 ianuarie 1828, foarte religioasă (era ortodoxă convinsă), Elena Ghica a fost o diamantină reprezentantă a subiecților superiori² născuți sub semnul Vărsătorului. Idealistă, generoasă până la neverosimil, cu inteligență strălucită și intuiție aproape fără greș, cu nemărginită sete de cunoaștere și atracție irepresibilă față de mister, iubitoare de natură — muntele fiind pentru ea un *axis mundi et axis vitae*³ —, de oameni, plante, animale, foarte empatică în raport cu cei aflați în suferință⁴, animată de

---

² Fiecare zodie are subiecți superiori și inferiori. Primii trăiesc în consonanță cu etosul creștin, preluând prevalent calitățile semnului. Recente descoperiri ale astrofizicienilor arată că avem în genă pulbere stelară, prin voia Creatorului.

³ *Axa lumii și a vieții* (lat.).

⁴ Poate cel mai convingător a fost conținutul testamentului de 150 de pagini, prin care ilustra scriitoare și-a donat averea din Țară Primăriei bucureștene,

înlăcărât atașament patriotic, având dublă țintă: patria nașterii sale și patria ce o adoptase cu entuziasm ce-l egala pe al ei înseși, a fost o filolatină plină de fervoare.

A nutrit o puternică vocație a prieteniei. N-a putut ierta nicidecum trădarea, exact din lealitatea totală ce-i era congeneră. A fost o femeie visând să fie a unei unice, imense iubiri, a unui singur bărbat. Iubit din toată inima. S-a măritat, la câteva zile după ce dobândise majoratul, fără să țină seama de împotrivirea alor săi, a tuturor apropiaților care-i voiau numai binele. A greșit, a expiat, fără să arunce vina asupra altora, ca om integru, cu minte bogată: ducele Alexandr Kolțov-Massalski era de străveche stirpe regească, ca și ea de altfel. Era coborâtor din varegul Rurik, bălaiul ctitor al Statului Rus. Prestanța lui fizică nu avea, și corespondent cultural. Totuși, fata genială, cu robustă vocație artistică — scria magnetic, picta minunat, cânta cu glas celestial bine educat de maestrul belcantoului din Milano —, până peste creștet îndrăgostită, a înțeles iute că nepotrivirile sunt fatale: lipsit de finețe și de cultură el, cel destinat de la 15 ani carierei militare; o ”enciclopedie vie” româncea, după cum decretase cu fericită exactitate Bartolomeo Cecchetti⁵, care chiar știa ce spune.

Crescută în spiritul tradiției românești ca bună familistă, Elena cea cu plete castanii și ochi precum marea cea mare nu va divorța, destinul eliberând-o de o realitate traumatică,

---

spre a finanța spitalul *Pantelimon*, ctitorie a Ghiculeștilor; iar proprietățile din Italia Primăriei florentine, spre a finanța Institutul Național pentru Surdomuți. Operele de artă cărțile rare le-a donat Pinacotecii municipale și Bibliotecii Naționale din Florența. Unele lucruri rudelor și servitorilor fideli.

⁵ Bartolomeo Cecchetti (1838-1889) a fost un important istoric și arhivist venețian. Filoromân, mare admirator al principesii.

fiindcă soțul i-a murit în plină tinerețe, puțin după plecarea ei definitivă de la Petersburg, împreună cu copilașul lor. Cu îngăduirea soțului și sub un pretext plauzibil.

Nici nu se va recăsători, deși era de o răpitoare frumusețe și extrem de bogată. Cu cerebralitatea rece a vărsătorilor de apă (de fapt, ea fiind o vărsătoare de lacrimi), va decide să dobândească gloria, de vreme ce până și iubirea totală pentru copilașul ei îi va fi luată, curând, micuțul stingându-se la Bruxelles, unde se stabiliseră, după ce lăsaseră fără regrete Rusia tiranicului țar Nicolai I și după ce greu încercata prințesă valahă își exorcizase chinul unei căsnicii neizbutite, făcând alpinism de mare performanță în Țara Cantoanelor, confirmând că nu luase inutil lecții de înot, echitație, tir, scrimă, în foarte fericita ei adolescență.

Și, pentru că nu pot să fie altfel decât o cuprinzătoare sumă de imbolduri contradictorii, vărsătorii rasați au însușiri nobile — defectele lor derivând din exacerbarea calităților —, ortodoxa fermă va cere imperios ca trupul fără viață să-i fie incinerat, cum s-a și întâmplat, în luna lui brumar 1888. Învinsese iubirea pentru răsăpântia de enigme numită India, unde dorise atât de mult să ajungă, dar, altă aparentă bizarerie dictată de stele, declinase invitația insistentă a contelui Angelo de Gubernatis⁶, invocând un pretext oarecum copilăresc, totuși, mustind de noblețe. În realitate, nu voise a se sustrage datoriei: câteva reviste internaționale și edituri îi așteptau cu nerăbdare manuscrisele. Însă în acea opțiune se

---

⁶ Orientalistul, scriitorul Angelo de Gubernatis și soția sa au fost buni prieteni ai Dorei d'Istria. Note cuprinzătoare despre marele filoromân piemontez și despre circumstanța aici amintită am înserat în notele din cuprinsul volumului.

ghicesc și Grecia bunicului matern, și anticul pământ italic de origine paternă și, parțial, maternă, unde — în străvechime — incinerarea era o practică uzuală.

Mai trăiau doi dintre frații mai mici ai principesei, dar legăturile cu aceștia încetaseră aproape total, de mai mulți ani, iar ei trăiau departe, în timp ce funeraliile trebuiau făcute rapid.

Fascinantă ființă, conchidem cu convingere, ce odihnește de 13 decenii, în cimitirul florentin Trespiano!

Viorica BĂLTEANU

Introducere

Dora d'Istria, exponent de seamă al culturii europene din jumătatea secundă a secolului al XIX-lea, a cunoscut pentru o lungă perioadă — în timpul vieții sale — o mare notorietate, în Europa și în Statele Unite ale Americii.

Operele sale au fost publicate și traduse în multe limbi, fapt ce a permis intrarea lor în contact cu principalii exponenți ai culturii și ai politicii timpului său, astfel încât autoarea a avut parte de numeroase și entuziaste elogii publice. După moartea ei, la Florența, în 1888, Dora d'Istria a cunoscut uitarea și personalitatea sa a fost lăsată în umbră.

În schimb, în anii recenți, poate și grație unui reînnoit interes în raport cu studiile despre gândirea feminină, Dora d'Istria — laolaltă cu multe alte femei ilustre — iese din umbră pentru a oferi cititorului de astăzi noi sau reînnoite și interesante imbolduri la reflecție.

Prezentul volum urmărește, mai întâi, să ofere o reconstruire a formației sale intelectuale, căutând să afle din operele ei autorii — măcar pe cei mai importanți — pe care i-a abordat, într-un dialog profund și încheșat. Analiza a fost făcută, în etapa aceasta, ea rămânând în panorama culturală a idealurilor Risorgimentului⁷ italian și european, în care Dora d'Istria a avut un rol de notabilă importanță.

---

⁷ Importanță mișcare cultural-politică având rădăcinile în Renașterea italiană și în Iluminism. Dezvoltat în prima jumătate a secolului al XIX-lea,

Chiar dacă nu a elaborat și propus un model de stat perfect ori ideal, meditația ei s-a învățit mereu în jurul temelor politice. În al doilea rând, s-a încercat evidențierea punctelor-cheie ale gândirii ei, punând în lumină revenirile în plan politic și pedagogic, cu specială referire la formația sa creștină.

Tot al doilea rând, s-a încercat a se sublinia unele elemente cruciale din gândirea sa, punându-le în evidență recăderile în plan poilitic și pedagogic, făcând specială referire la formația ei creștină. În fine, s-a încercat a se sublinia cât anume au premers câteva considerații din meditația ei închizând în sine — chiar dacă nu exprimate sistematic — niște considerații ce vor fi date la lumină, în anii următori, precum cele ale lui Edith Stein⁸ și Jacques Maritain⁹.

Este vorba exact despre anticipări ale sale, intuiții, nu în mod clar dezvoltate, totuși prezente. Între acestea, relevanță

Risorgimentul italian a avut ca scop unificarea statală a Italiei (întâia etapă a acesteia concretizându-se în 1861), o importantă primă realitate risorgimentală concretă fiind Carbonarismul.

⁸ Născută în Polonia, în 1891, într-o numeroasă familie israelită, Edith Stein va face strălucite studii de filosofie, fiind discipola lui Edmund Husserl. Convertită la catolicism în 1922, convinsă de exemplul Sfintei Teresa d'Avila, se călugărește, la Köln, sub numele Teresa Benedicta a Crucii. Deportată de naziști, din mănăstirea olandeză din Echt, se stinge tragic, în anul 1942, la Auschwitz. Canonizată în anul 1998, din 1999 este proclamată de papa Ioan Paul al II-lea, copatroană spirituală a Europei, împreună cu Sf. Brigita a Suediei și Sf. Caterina din Siena, acestea din urmă fiind trăitoare în Evul Mediu.

⁹ Cel mai important filosof romanocatic din secolul al XX-lea s-a născut la Paris, în 1882, în familia unui avocat liberal de confesiune protestantă. A studiat chimia, biologia, și fizica la Sorbona, unde frecventează și cursurile de filosofie ale lui Henri Bergson. De la ateism, va ajunge la convertirea religioasă, în 1906. Autor a peste 60 de cărți traduse și în limba engleză.

mare au, de exemplu, chestiunea educației femeilor, a misiunii lor sociale specifice caracteristicilor constitutive și, încă, încercarea de ieșire din răspântia materialism istoric/individualism liberal, spre a se edifica o politică relațională cu rădăcini în fundamentul evanghelic.

Așadar, este vorba despre o reflecție — filosofică, politică și pedagogică — având încă elemente de actualitate, și care, din rațiunea aceasta, merită a fi cunoscută.

În acest scop, studiul prezent înțelege să ofere o analiză a operei lăsate de Dora d'Istria, analiză făcută în cheia interpretativă a gândirii feminine, în timp ce ulterioare cercetări privind propriu-zisele teme politice vor fi pur și simplu¹⁰ obiectul unui volum viitor.

---

¹⁰ În original, autoarea folosește locuțiunea adverbială franceză *tout court*.

Capitolul I

Portret biografic al Dorei d'Istria

Dora d'Istria, adică principesa Elena Ghica Kolțova-Massalskaia, s-a născut în 1828, în București. Fiică a principelui român Mihail Ghica¹¹, a primit o formare aprofundată, erudită, influențată de educația maternă, a călătorit cu familia în scopul de a învăța, a locuit în principalele orașe europene, unde a fost instruită de importanți profesori privați de largă notorietate.

Dotată cu o mare inteligență, a cultivat artele, cu osebire pictura, primind la o expoziție din 1854¹ medalia de argint. La vârsta de 20¹² de ani, Elena s-a căsătorit cu principele rus Kolțov-Massalski, apoi l-a însoțit în Rusia, la Petersburg. Clima acelor locuri n-a fost favorabilă sănătății sale, iar

---

¹¹ Născut în 1794, părintele Elenei Ghica (ulterior, devenită Dora d'Istria) era frate al domnitorului pământean Alexandru D. Ghica, de pe tronul bucureștean. Alt frate, a domnit în Moldova. Mare ban, om de rafinată cultură, Mihail Ghica descindea dintr-o familie aristocratică aromânească provenind din Albania, stirpe din care făcea parte și scriitorul Ion Ghica. Fiica marelui ban Mihail Ghica, Elena (1828-1888), va primi o educație excepțională, va călători mult împreună cu părinții săi, va deveni o scriitoare celebră, având pseudonimul Dora d'Istria, ales de ea. Va petrece ultimii 38 de ani ai vieții, în Italia, către 1870, stabilindu-se la Florența, unde va cumpăra o vilă a contelui Angelo de Gubernatis, țară de care se îndrăgostise, încă din copilărie.

¹² Elena Ghica împlinise 21 de ani, cu puține zile înainte de nunta ce a avut loc în februarie 1849.

principiile absolutiste de guvernare ale țarului, radical opuse vederilor ei liberale, au determinat-o să abandoneze Rusia în anul 1855.

Își reluă, astfel, călătoriile în toată Europa și petrecu cinci ani în Belgia și Elveția, unde studie cu atenție legile și moravurile din Confederația Elvetică.

În chiar acea perioadă, intră în contact direct și epistolar cu reprezentanții mișcărilor risorgimentale europene și îndeosebi italiene. În anul 1861, se întoarce în Italia, unde, ca fetiță, fusese cu părintele său, constrâns a pleca în pribegie, din motive politice.

În acei ani, începu să scrie și să publice articole și eseuri, adoptând numele de artistă prin care este îndeobște cunoscută: Dora d'Istria.

Alegerea pseudonimului este datorată unor motive fundamentale. Primul este lingvistic: de fapt, substantivul *dor*¹³ indică, în limba română, un puternic sentiment nostalgic, melancolic, ce nu are echivalente precise în alte limbi; al doilea motiv este geopolitic: Istrul este numele fluviului Dunărea, astfel amintit și de Hesiod în *Teogonia*, unde Istrul cel cu ape frumoase e indicat ca unul din cei 25 de fii ai lui Oceanòs¹⁴ și ai lui Tetis¹⁵. Referirea la Istru

---

¹³ Roberta Fidanzia, folosește cu inteligență cuvântul netradus, în ediția *princeps* a prezentului eseu, substantivul numind un sentiment tipic românesc, fără corespondent la alte popoare.

¹⁴ Titan, fiu al lui Uranus și al zeiței Gea, zeităte fluvială, în mitologia grecilor antici, Oceanòs a fost cântat și de Mihai Eminescu în capodopera *Veneția*, sonet inspirat din poezia *Venedig* de Gaetano Cerri.

¹⁵ Titanidă, soră și soție a lui Oceanòs, era maica principalelor fluvii ale lumii și a celor 3.000 de oceanine, între care funesta Stix (apa ce marchează granița cu lumea celor defuncți, ale căror suflete sunt transportate de luntrașul Caron), în mitologia greacă și latină.

reprezintă, pentru Scriitoare¹⁶, evocarea mediului și a tradiției culturale a Mitteleuropei, cu monarhia de-acum aproape de asfințit, configurându-se ca expresie clară a crizei epocale a Occidentului și a sentimentului de pierdere identitară resimțit de către individ.

Cu pseudonimul Dora d'Istria, a scris studii în numeroase reviste europene, în limbi diverse: franceză, engleză, spaniolă, germană, italiană. A redactat volume în care înfrunta, cu tenace metodă de cercetare antropologică, teme fundamentale, pe seama cărora își va elabora reflecțiile pe durata întregii vieți, publicându-și lucrările și în importante reviste americane.

Viața Dorei d'Istria a fost în totalitate consacrată activității intelectuale: ea s-a dedicat complet studiului, călătoriilor de documentare și scrisului. Pana a fost pentru ea cel mai bun instrument de difuzare a propriilor idei. A intrat cu multă vigoare în dezbaterile culturale a secolului al XIX-lea italian și european, distingându-se prin sagacitate și subtilitate intelectuală. Cunoașterea foarte exactă a limbilor rusă, greacă (antică și modernă), a albanezei, dincolo de limba maternă, româna, și a limbilor deja indicate în paginile precedente, o situează între vârfulurile cele mai înalte ale culturii din epoca sa^{II}. Astfel, ea

“șinti cu certitudine, prin studiile sale, către un scop elevat, răspândirea civilizației în zone unde progresul pătrunde anevoie chiar și astăzi. [A fost scris despre ea]: «nu există ramuri ale științei pe care ea să nu le cunoască în profunzime și întrebări cărora să nu le răspundă prin

---

¹⁶ Roberta Fidanzia se referă la principesa Elena Ghica, eroina monografiei sale prezente, utilizând, adesea, și substantivele Autoarea ori Scriitoarea, pentru a evita repetițiile supărătoare.

opinii interesante. Ea înțelege tot, își amintește de toate și în scrieri își prezintă ordonat ideile, în mod delicios și cu o ușurință minunată. A scris lucrări despre naționalități, despre probleme sociale, despre politică, despre istorie; iar când scrie despre aceasta din urmă, nu urmează servil autoritatea anumitor autori care se pierd în detalii cronicărești și prezentând faptele ca evenimente izolate, în loc să le îmbine în unitatea istorică și a principiilor generale, care sunt precum o sinteză a perioadelor celor mai importante ale omenirii». Stilul său e viu, fără să fie facil, este pozitiv și colorat: ea a avut și predilecție deosebită pentru limba franceză în care și-a scris cele mai numeroase opere¹⁷.

Dora d'Istria a murit la Florența, lăsându-și ca moștenire bunurile Institutului Național al Surdomuților din acest oraș¹⁷.

Publicarea studiilor despre viața și opera sa a început încă din timpul vieții ei și a înregistrat multe aprecieri. Bartolomeo Cecchetti¹⁸, de exemplu, a publicat în *Rivista Orientale*¹⁹, prima ediție a lucrării *Biografia Principesei Dora d'Istria*, ulterior adusă la zi. Angelo de Gubernatis²⁰, în al său

---

¹⁷ Este vorba despre o parte din averea principesei de pe teritoriul italian, altă parte fiind donată Pinacotecii și Bibliotecii florentine. Averile din patrie le donează în folosul spitalului *Pantelimon* din București, arată și Liviu Bordaș, într-unul din studiile sale.

¹⁸ Important istoric, arhivist și patriot venețian. Cecchetti a fost filoromân fervent, cu autoritate în epocă.

¹⁹ *Revista Orientală*. Mensilul florentin a fost întemeiat de Angelo de Gubernatis, în 1867.

²⁰ Ilustru literat, lingvist, orientalist și diplomat, descendent al unei familii aristocratice cu rădăcini sarde. S-a născut la Torino, în 1840, ca al șaptea copil din cei 11 ai lui Giambattista De Gubernatis, ofițer, apoi, funcționar la curtea regală de Savoia. Profesor și director de liceu, profesor universitar, literat, candidat la Premiul Nobel pentru Literatură (1906), Angelo de Gubernatis a călătorit în Transilvania, în Regatul României, fiind viu interesat de limba română, de cultura românească. A scris elogios despre Mihai Eminescu, Dora d'Istria și zeci de alți autori români, dintre care pe

*Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*²¹ a avut ocazia să scrie că Dora d'Istria “e cea mai erudită dintre scriitoarele în viață” și același om de carte i-a recenzat lucrarea *Naționalitatea albaneză conform cântecelor populare*, tipărită în 1867 la Cosenza, în traducerea avocatului Enrico Artom, cu un studiu despre autoare îngrijit de acesta din urmă.

Marele succes și admirativul entuziasm suscitade de operele sale, când încă era în viață, din păcate, la puțini ani după moartea ei, s-au transformat în indiferență. Lucrările, ca ale multor gânditoare, au fost ferecate în sertarul uitării și parabola sa intelectuală s-a încheiat precum aceea a unei stele căzătoare: a strălucit foarte viu pe durata vieții și a lunecat rapid și tăcut în obscuritate²², după moartea ei.

---

unii i-a cunoscut personal. Înnobilat cu titlul de conte de Regele Vittorio Emanuele II. Membru de onoare al Academiei Române din anul 1895. Decedat în 1913.

²¹ Important volum lexicografic, publicat de către Angelo de Gubernatis, în 1879, la Florența. A fost urmat de o masivă lucrare de interes internațional deosebit, apărută, în 1888, în limba franceză – ceea ce i-a asigurat o consistentă notorietate universală, franceza fiind, în epocă, principala limbă a diplomației – tot la editura florentină Le Monnier: *Dictionnaire international des écrivains du jour*, în care Angelo de Gubernatis include o elogioasă lemă de 15 rânduri despre Mihai Eminescu, neuitând-o pe statornica prietenă de familie Elena Ghica.

²² Fără a sublinia ostentativ existența unui puternic misoginism în epocă, Roberta Fidanzia îl semnalează implicit. Fapt este că operele complete ale Dorei d'Istria încă nu au fost traduse și publicate în patria sa, România, unele lucrări au fost tălmăcite în alte țări.

Capitolul al II-lea

Dora d'Istria și Risorgimentul italian și european

Opera Dorei d'Istria se încadrează perfect în Risorgimentul Italian și european, întrucât este o participantă activă la dezbaterile culturale și politice ale epocii. Opera ei tratează în totalitate și importanța de a recupera rădăcinile culturii comune ce-i leagă pe aparținătorii aceluiași popor, însă care leagă și popoarele între ele. Regăsește propria identitate prin recuperarea culturii comune, a limbii, a tradiției, popoarele vor putea să se îndrepte înspre recunoașterea reciprocă, pentru a construi o Europă prosperă, pașnică și marcată de progres.

Din acest raționament fundamental al gândirii ei, derivă concluzia — în plin context risorgimental — că orice popor are, așadar, dreptul la autodeterminare, prin recunoașterea apartenenței la un teritoriu, la o limbă, la o identitate. Ulterioara consecință este că niciun alt popor nu va avea dreptul de a se lăuda cu vreun titlu de stăpânire.

Aceasta, în cadru național, pe de o parte legitima solicitările italiene în raport cu regiunile ocupate de Austro-Ungaria, pe de altă parte, delegitima, mai întâi din punct de vedere cultural și prin urmare politic, prezența Imperiului Habsburgic pe pământ italian¹. Aceleași reflecții sunt susținute

în favoarea celorlaltor popoare supuse austrieilor²³.

Dora d'Istria utilizează instrumentele de analiză și cercetare pe teren pentru ca să afirme revendicările de independență ale diferitelor popoare europene oprite de Austro-Ungaria. Întreaga ei operă gravitează în jurul acestui caracter fundamental: construirea identității popoarelor ca bază incontestabilă pentru emanciparea și independența națională.

De fiecare dată, când Autoarea afirmă că un popor este recunoscut ca atare prin tradiții, cultură, limbă, nu face altceva decât să susțină legitimitatea revendicărilor de autonomie ale popoarelor și, firește, în ceea ce privește Italia, pe cele în raport cu Austria, care e definită ca o umbră amenințătoare și despotică ce oprimă libertatea. Intenția era, așadar, aceea de a trezi sentimentele de italianitate, de naționalitate legate de propriile rădăcini culturale. Nu doar atât. Popoarele de stirpe latină — italieni, francezi și români — recunoscându-se ca având aceste legături culturale, ar fi trebuit, aproape în chip natural, tocmai în numele rădăcinilor comune, să se unească împotriva opresiunii străine, demonstrând, astfel, existența unei puternice legături europene de matrice culturală.

---

²³ Cum se știe, între victimele imperiului menționat se aflau și românii din Transilvania, Banat și Bucovina, a căror soartă o va preocupa intens pe Dora d'Istria, pe tot parcursul vieții. Este încă un argument, pe lângă cele arătate într-un articol publicat în periodical *Anotimpuri literare* al Casei Municipale de Cultură timișorene, Trim. III/ 2017.

2.1. Mitul Romei antice și fraternitatea latină

Pe tema aceasta, e interesant de relevat că există multe elemente în comun în cadrul principalelor mișcări politice și ideale care-i pun în relație — în perioada risorgimentală — pe patrioții italieni și patrioții români^{II}. Cum deja s-a scris puțin mai înainte, Dora d'Istria dorește o colaborare între popoarele de stirpe latină, în numele fraternității lor, pentru un viitor de libertate. Denunță opresiunea austriacă prezentă în Italia ca și în Principatele Române, sperând la o colaborare între cele două popoare, în cheie antihabsburgică.

În viziunea ei, pentru popoarele de origine latină era o datorie sacră a se înarma și a se încuraja reciproc în apărarea propriei independențe naționale contra opresiunii străine. Cauza italiană era cea a adevărului dreptății și Piemontul era exemplul unei regenerări energice și spontane^{III}. Autoarea, coerentă cu idealul acesta — de matrice romantică — de recuperare, cum s-a spus, a istoriei și a tradițiilor populare și culturale pentru construirea unei comune identități naționale, îndeamnă și în direcția unei reînnoite atenții în raport cu istoria Romei antice, evidențiind în mitul acesteia nodul de legătură între culturile europene neolatine. Își imaginează Cetatea Eternă ca ax al confederației popoarelor romanice, care, din punctul său de vedere ar fi guvernat peste popoarele de stirpe latină și asupra universului întreg, în numele libertății ce derivă din învățăturile evanghelice. Numai prin unitate, populațiile de origine latină și-ar fi redobândit locul cuvenit în fruntea omenirii.

Ideea de Roma, așadar, a preluat funcția de simbol al luptei naționalităților pentru propria emancipare. Roma ca Cetate Eternă, se configurează, prin urmare, ca o idee universală,

înainte de a fi exclusiv italiană. Roma Dorei d'Istria este mare și extinsă în inima Europei, întrucât trebuie să-i considere pe români ca urmași în sens deplin ai patrimoniului istoric al Romei antichității. Roma, eternă și universală, își asumă un rol fundamental în misiunea de emancipare a diferitelor popoare.

Toate națiunile latine au ca patrimoniu istoric Roma antică, fiindu-i moștenitoare. Astfel, ea încerca să influențeze opinia publică din Piemont și să prezinte criteriile din care ar fi trebuit să se inspire aceia care urmau să decidă soarta patriei. Roma, prin trecutul său, era unica urbe ce putea avea o funcțiune unificatoare, atât la nivel național italian, cât și la nivelul — râvnit de Scriitoare — european, pentru popoarele latine.

În plan strict politic, câteva puncte erau cu adevărat fundamentale și de neocolit: încetarea dominației austriece asupra populațiilor din răsăritul european și în Italia de nord și o sporită adeziune la principiile originare ale învățaturii creștine. Acest ultim element — revenirea la principiile evanghelice originare — ar fi favorizat, în opinia Autoarei, cooperarea între popoarele de stirpe latină, conducându-le să devină, în modul acesta, ghidul omenirii.

După opinia Dorei d'Istria, niciun principe nu trebuie să stea pe un tron străin, deoarece nu s-ar îngriji de un popor care nu este al său, pe care nu l-ar recunoaște ca fiind înrudit prin sânge, limbă, cultură și tradiții. Ea afirmă importanța cunoașterii istoriei, ce oferă exemple și învățăminte utile în gestionarea statelor.

Discursul ei politic era caracterizat, cum deja s-a văzut, în manieră pregnantă de principiul în baza căruia un prinț autohton se cuvenea să guverneze orice popor: în acest fel în

sângele lui ar fi circulat același sânge ca al națiunii pe care era chemat să o guverneze^{IV}. Opera Dorei d'Istria, deși are mare relevanță literară, n-a fost numai operă literară ca scop în sine. Ea a propus, de fapt, planuri de acțiune concrete în scopul de a se pune capăt ocupației austriece în Lombardia și Veneto, precum și pe pământul patriei nașterii sale²⁴, prezentând, pe lângă acest lucru, note originale de gândire, precum opoziția față de ideea unui front comun al tuturor țărilor îngenunchiate de Austria, susținând că ungurii — aduși în discuție de către unii susținători ai Risorgimentului italian — nu ar fi fost leali într-o asemenea situație²⁵.

Numai popoarele latine trebuiau să facă front comun contra Austriei^V.

Sentimentul patriotic ce o împingea pe Dora d'Istria să-i exalte pe eroii din patria sa natală, făcându-i cunoscuți

---

²⁴ Uniunea Europeană va avea între părinții săi fondatori două personalități eminente din puternice state romanice (Franța și Italia, prin Robert Schuman și Alcide De Gasperi), cărora li se va alătura germanul Konrad Adenauer. Franța și Italia vor susține ferm integrarea României în U.E. Intuițiile Dorei d'Istria sunt aproape întotdeauna exacte. De asemenea, Dora d'Istria premerge operele marilor gânditori creștini ai secolului al XX-lea, cum se va vedea mai departe.

²⁵ Realitatea istorică i-a dat dreptate, pe termen mediu și lung, înțeleptei principese române: maghiarii au rămas aliații fideli ai Austriei, intrând în rândurile Triplei Alianțe, în ambele conflagrații mondiale. Dacă în Marele Război, toată Latinitatea (Franța, Italia, Belgia, Portugalia, România), s-a aflat de aceeași parte a baricadei, alături de Antanta, Spania rămânând în neutralitate, cum era Elveția de cinci secole; totuși lucrurile s-au complicat în interbelic: Italia și România, din motive legate de propriul teritoriu, se vor alia cu Germania, în a doua conflagrație mondială, fiecare din cele două națiuni-surori desprinzându-se din acea alianță contra naturii, în septembrie 1943, respectiv, în august 1944, plătind scump tribut de sânge și suferind imense pagube materiale.

poporului italian, avea ca scop să evidențieze cum concetățenii și străbunii săi și cei aflați atunci în viață apăraseră răsăritul și occidentul Europei de înaintarea islamică²⁶. Așadar, Europa se cuvenea să răsplătească prin recunoștință ceea ce ei făcuseră pentru a ocroti și salva cultura apuseană și supraviețuirea popoarelor europene. Modul cel mai bun de a achita această datorie era — fără vreo umbră de dubiu — recunoașterea fraternității latine, prin construirea unei Europe, în care să fie în sfârșit recunoscută apartenența la o istorie comună și la o cultură comună, ce trebuia redescoperită, cunoscută și răspândită, deși cu respectarea diversităților locale și naționale.

În scopul acesta, Dora d'Istria considera cultura ca fiind instrumentul cel mai bun pentru a răspândi ideile și a unifica popoarele. Cultura e înțeleasă, prin urmare, ca un mijloc prin care fiecare membru al unui popor să se recunoască în ea și

---

²⁶ Domnitorul valah Dan al II-lea Basarab (unchiul său fiind Mircea cel Bătrân) avusese alianțe antiotomane cu comitele de Timișoara Filippo degli Scolari (Pippo Spano), pentru apărarea cetăților de pe malul stâng al Dunării. Oastea românească a lui Mircea cel Bătrân participase la cruciada antiotomană de la Nicopole (25 septembrie 1396), alături de cavalerii occidentali, după ce obținuse, singură contra turcilor lui Baiazid Ildîrîm, în 1394, strălucita victorie de la Karinovasi și, având și un număr de unguri, sub comanda sa, la Rovine (1395). Din nefericire, planul strategic de Mircea propus nu a fost acceptat și bătălia de la Nicopole a fost pierdută ruinaș de armata creștină. Ștefan cel Mare a ținut piept turcilor și tătarilor între 1469 și 1486, cum se știe. Vărul său, Vlad Țepeș le va da de furcă otomanilor în 1462 și 1474. Mihai Bravu, la Călugăreni (1595), învinsese imensa armată condusă de albanezul turcizat Sinan Pașa, în timpul domniei sultanului Baiazid al II-lea. Acestea au fost câteva momente istorice importante, românii fiind zidul de apărare al Europei creștine, timp de peste două secole, realitate cunoscută de către Dora d'Istria și pe care a prezentat-o în scrierile sale.

orice popor să poată recunoaște celelalte popoare. Acest lucru se poate întâmpla prin recuperarea și studierea artelor, a tradițiilor, a limbii fiecărui popor, a altor popoare. Tocmai din acest motiv, cele mai cunoscute reviste ale timpului îi solicită colaborarea.

De exemplu, marele orientalist Angelo de Gubernatis a scris despre ea:

„Doi dintre filoromânii noștri de veghe, veneratul și regretatul profesor Giovenale Ruscalla²⁷ și confratele meu mai vârstnic de arme în marea campanie a idealului, senatorul Tullo Massarani²⁸, cei dintâi mi-au

---

²⁷ Torinezul Giovenale Vegezzi Ruscalla (1799-1885) a fost primul românist străin cu merite deosebite, în secolul al XIX-lea. Descendent al unei familii importante din principala urbe piemonteză, cu începere din 1830, a călătorit în Transilvania și Banat, apoi, trecând munții, legând frumoase prietenii și colaborări științifice cu intelectuali importanți și învățând limba română. Devine nobil, în 1836, prin căsătorie. În urbea natală, fondează, în anul 1863, prima catedră de limba română de nivel universitar din afara granițelor românești, pe atunci, Torino fiind prima capitală a Regatului Italiei (va rămâne astfel în răstimpul 1861-1865, apoi, capitala fiind mutată pentru șase ani la Florența și, definitiv, la Roma, din 1871). Va preda un apreciat curs universitar de limbă, istorie și literatură română, va traduce din lirica lui Vasile Alecsandri, fiind un mare prieten al poporului fratern român, a cărui cauză a susținut-o în împrejurări istorice cruciale, va publica pagini semnificative despre civilizația românească. Ca diplomat, va mijloci acordarea din partea Regatului Italiei de burse de studii, pentru șase tineri români care vor învăța ingineria la Torino. A fost socrul importantului diplomat, om politic și scriitor Costantino Nigra. Din anul 1869, va fi primul străin membru de onoare al Academiei Române.

²⁸ Tullo Massarani (1826-1905) a fost un important om politic, prolific scriitor, gazetar, pictor italian de origine ebraică, un mantovan din răstimpul concretizării idealurilor Risorgimentului. Licențiat în drept. Revoluționar, va trăi în exil între 1848-1850, în Franța și Elveția. Pe urmele lui Giovenale Vegezzi Ruscalla, ale diplomatului (tot piemontez) și ferm susținător al primei uniri românești Annibale Strambio, ale nobilului milanez Cesare Correnti (om politic de seamă, simpatizant al lui Nicolae Bălcescu), Tullo

deschis ochii asupra națiunii române; apoi, sosită fiind în Italia principesa Elena Ghika, atât de cunoscută în lumea literelor sub numele Dora d'Istria, pe parcursul a douăzeci de ani, această femeie eminentă prin scrierile ei, prin amintirile ei și prin corespondența sa, a trasat, fără a se îndoii, poate, ea însăși, în spiritul meu, alte brazde luminoase, prin care am putut să mă inițiez în secretele istoriei, ale literaturii și ale vieții românești^{VI29}.

Și încă:

„Este o femeie daco-română această ilustră Dora d'Istria, care ne este dragă nouă amândurora și a cărei pană ilustră a consacrat deja pagini strălucite și simpatetice țării tale, acest spirit de elită fiind legătura dintre noi doi. Dacă nu mă înșel, tu mi-ai povestit că ai văzut pe masa ei a mea *Rivista Orientale* și că Orientul te-a împins instinctiv către mine^{VII}”.

Dora d'Istria a publicat în *Rivista Orientale* un ciclu de studii despre literatura română, dedicând articole lui Ion Heliade Rădulescu, George Crețianu și Gheorghe Șincai. Într-o misivă adresată lui Angelo de Gubernatis, Dora d'Istria își concentra atenția asupra „revoluției literare și filologice provocate în România” de către vechiul său profesor Heliade Rădulescu. În altă scrisoare către Angelo de Gubernatis, păstrată la Biblioteca Națională Centrală din Florența și editată de Bordaș³⁰, principesa scria despre bunul mers al

---

Massarani a fost fascinat de cultura unor popoare cunoscute insuficient în vremea sa, fiind un filoromân sincer.

²⁹ Întreg citatul, precum și următoarele două sunt reproduse – în studiu prezent scris de Roberta Fidanzia – în limba în care fuseseră redactate de către Angelo de Gubernatis, adică în limba franceză, fiind traduse în limba română de către subsemnata.

³⁰ Valorosul cercetător român Liviu Bordaș (n. în 1970) a studiat tema aceasta atent, chiar la Florența, publicând studii importante despre proeminenta personalitate a principesei române de sorginte domnească și organizând, la București, un prestigios eveniment științific dedicat meritelor

*Revistei Orientale*³¹, întărind ideea interesului manifestat în Italia pentru chestiunea orientală:

„Este o fericire ca Italienii să înțeleagă importanța chestiunii orientale, deoarece este vorba pentru Italia de un interes de prim ordin. Cât despre peninsula noastră, interesele sunt, în această chestiune, absolut aceleași cu ale aproape insulei italiene. Cele două țări, care unite în epoca civilizației greco-romane au domnit în Mediterana și au dat legi universului, trebuie să înțeleagă mai devreme sau mai târziu forța imensă pe care le-ar da-o înțelegere fraternă^{VIII}”.

Raporturile epistolare și de colaborare realizate de Dora d'Istria mărturisesc despre angajarea sa activă și constantă în domeniul cultural, istoric și lingvistic, cu toate consecințele și recăderile pe care acesta le comportă în plan politic european.

De fapt, și grație operei sale, idealurile și mișcările Risorgimentului italian au avut un ecou mare în toată Europa, cu osebire în România, unde de exemplu figura lui Garibaldi³² a fost în chip special admirată și urmărită în toate acțiunile sale.

Dorei d'Istria, în anul 2012, la 125 de ani de la moartea principesei Elena Ghica, al cărei pseudonim este definitiv pentru identitatea și opțiunile ei culturale și politice. Tradusă în limba rusă (limba soțului său, ducele Alexandr Kolțov-Massalski), este în pregătire îndelung așteptată publicare a operelor complete ale ilustrei savante române, în limba sa maternă și paternă, în apropierea unui alt număr rotund de ani de la nașterea și de la stingerea acesteia.

³¹ Periodicul de cultură florentin *Rivista orientale* a fost fondat de Angelo de Gubernatis, în anul 1867, fiind influent în epocă.

³² Giuseppe Garibaldi (1807-1882), supranumit Eroul celor două Lumi, deoarece a luptat pentru independența unor state sudamericane, apoi, pentru independența Italiei și în Franța, s-a bucurat de amplă popularitate admirativă, în epocă și din partea posterității. Desigur, prin Conu Leonida, I. L. Caragiale satirizează aspectul aberant al sfertodocției, realitate tot mai răspândită — din nefericire — destui indivizi înflorind și denaturând fapte

Garibaldi, de fapt, a devenit unul din eroii ziarelor românești. „Garibaldi — se scria în periodicul *Românul* — a forțat trecerea râului Ticino, intrând primul în Lombardia”³³. Câteva zile mai târziu, sunt evocate “victoriile strălucite” ale eroului și într-un alt număr era comentată activitatea lui în acești termeni:

„Victoriile lui Garibaldi au umplut până la refuz spiritele tuturor admiratorilor acestui om care credeau numai în curajul lui, și nu în forța stindardului său. Curajosul cap al voluntarilor sau mai bine spus stindardul libertății și al independenței italiene a intrat... în Como, în sunetul clopotelor”.

În mai multe ziare, a fost publicată fotografia lui Garibaldi și mazzinianul Marcantonio Canini³⁴, redactor al gazetei

---

despre care nu cunosc mai nimic. De reținut că între voluntarii garibaldini s-au găsit și români.

³³ Lombardia era unul din teritoriile italiene aflate sub ocupație austriacă. Sosirea voluntarilor garibaldini a fost, cu îndreptățire, percepută ca o mare și îndelung râvnită victorie eliberatoare.

³⁴ Scriitor, publicist și patriot venețian, Marcantonio Canini (1822-1891), arestat și expulzat din motive politice (și regiunile Veneto, Friuli-Veneția Giulia, Trentino-Alto Adige, Emilia-Romagna, Toscana, Le Marche erau sub dominație, influență străină), a trecut prin Transilvania, stabilindu-se pentru câțiva ani, cu familia, în București, astfel cunoscând bine realitățile poporului român și legând prietenii trainice și colaborări cu personalități de seamă ale culturii românești. Este primul traducător în italiană din lirica eminesciană, publicând în vasta antologie *Il libro dell'amore* trei din capodoperele poetului nostru național, în volumele II și III, apărute la Veneția în 1887. Este vorba de *Sonet II*, *Sonet III*, respectiv, *Dorința*, tălmăcite cu notabil talent, cu respectarea prozodiei clasice. Cu prieteni în România, implicat în viața politică și culturală a țării ce-i oferea refugiu fratern, Canini va traduce din italiană, în colaborare cu gazetarul piteștean Ioan G. Valentineanu, librete de operă: *Macbeth*, *Trubadurul* și *Traviata* de Verdi; *Lucia di Lammermoor*, *Maria de Rohan* și *Lucrezia Borgia* de Donizetti; *Norma* și *Beatrice di Tenda* de Bellini. Pe lângă Teatrul Național

Buletinul resbelului din Italia, în vara anului 1859, la București, comenta într-un articol: „Dacă ziua insurecției, a unirii tuturor românilor se apropie rapid, fie ca Dumnezeu să dea și României să aibă un Garibaldi”.

Un an mai târziu, Ion Brătianu³⁵, șeful radicalilor, își exprima admirația pentru „eroicul curaj al lui Garibaldi”, care „cavaler și erou al democrației, a înarmat Italia și a pus pe picioare ca prin minune legiuni de voluntari^{IX}”.

Ca pentru mulți patrioți europeni, și pentru patrioții români, Garibaldi reprezenta simbolul luptei de eliberare de sub opresiunea străină. În raporturile sale epistolare cu Dora d'Istria, într-o scrisoare din 16 iulie 1861 — mărturisindu-i propriile sentimente față de poporul său — o invită să susțină cu forță o înțelegere româno-maghiară. Era în perioada celei de a doua³⁶ reveniri a Autoarei în Italia. Iar Garibaldi îi

---

din București, funcționa și o trupă italiană de operă, spectacolele fiind mult gustate de public.

³⁵ Personalitate carismatică a istoriei românilor, inginer, fondator al Partidului Liberal, Ion C. Brătianu a fost ministru în diverse dicastere și premierul cel mai longeviv al României (1881-1888). Anii vieții: 1821-1889. Fiul său Ionel Brătianu a avut un rol determinant în făurirea Unirii celei Mari și Sfinte) și Vintilă vor fi și ei prim-miniștri, în deceniile doi și trei ale secolului al XX-lea. Alt descendent ilustru a fost istoricul Gheorghe Brătianu, exterminat de bolșevici.

³⁶ De fapt, nu era a doua prezență în Italia, deoarece, în copilărie, împreună cu ai săi, cum arată și Roberta Fidanzia în Capitolul I, Elena Ghica fusese deja în patria lui Dante, Michelangelo și Giuseppe Verdi, iar în 1848, adăugăm că la Veneția, frumoasa fiică a banului Mihalache Ghica luase lecții de pictură de la Felice Schiavoni, acesta realizându-i și un splendid portret. În același an, luase cu zelul ei caracteristic lecții de canto — mai mult decât sigur, la Milano — cu trei importanți exponenți ai muzicii italiene de operă: compozitorul Angelo Ciccarelli, soliștii celebri Fanny Tacchinardi Persiani și Giorgio Ronconi.

scrisese pentru ca să o incite să-și folosească marea influență asupra românilor pentru a se ridica împotriva Austriei:

„Eu am ferma speranță că înalta influență pe care o posedăți asupra compatrioților Dumneavoastră va contribui puternic la strângerea acestor legături ce trebuie să unească de acum neamurile orientale cu frații răspândiți în Europa centrală și occidentală. [...] Între patria Dumneavoastră și poporul italian există multe motive de afecțiune^X”.

Puternica legătură între Garibaldi și România este mărturisită și de câteva discursuri pronunțate de către tineri români în fața lui, când, în martie 1862, a fost vizitat de aceștia. Unul din tineri rosti un discurs înflăcărat de căldură patriotică și independentistă: „Generale, noi vedem în Dumneavoastră un mare cetățean; istoricii Greciei și ai Romei — maica noastră patrie — nu ne-au arătat unul mai mare”.

În numele celor zece milioane³⁷ de români, el îi declară lui Garibaldi:

„Pentru poporul nostru, ca pentru toate celelalte, Dumneavoastră sunteți un mit, un simbol de grandoare, de bunătate, de glorie, fără umbră de ambiție joasă ori de meschine interese. Națiunile care gem sub jugul tiranilor vă imploră a fi un eliberator, își întind brațele înspre Dumneavoastră ca spre un salvator. Oriunde va apărea cămașa stacojie, unde va fulgera spada lui Garibaldi, noi suntem siguri că drepturile românilor vor fi apărate”.

Generalul se adresa tinerilor români, promițându-le sprijinul pentru întărirea națiunii, cerându-le să propage „mai

---

³⁷ Evident, numărul se referea la populația României deja unite din 24 ianuarie 1859, sub sceptrul domnitorului Alexandru Ioan Cuza (peste cinci milioane), la care e adăugată și populația românească din Transilvania, Bucovina și Banat (alte circa cinci milioane).

întâi de toate fraternitatea, alianța, concordia între popoare”, fiind — în a sa viziune precum în aceea a Dorei d'Istria și a patrioților români — comun inamic Imperiul Austriei.

Două zile după acea vizită, Garibaldi le adresă un mesaj tinerilor săi vizitatori:

„Românii rămân cu fermitate la locul lor în adunarea națiunilor, voi meritați fraternitatea acestora și mai ales a Italiei, cu care aveți comunitate de sânge, comunitate de origine... să dăm împreună ultima lovitură tiraniei^{XI}”.

În 1866, an decisiv și pentru destinele românilor, acțiunile lui Garibaldi au fost urmărite cu extrem interes de ziarile românești. De pildă, *Românul* anunța că — după eliberarea Veneției — misiunea lui Garibaldi urma să fie împlinită grabnic, fiindcă problema Romei rămânea singura ce se mai cuvenea a fi rezolvată.

Reciprocitatea de interes între Garibaldi și Dora d'Istria este mărturisită de cele scrise de amândoi: Garibaldi în ale sale *Memorii* scria despre cât de multe elemente simpatice și amici se aflau în Estul Europei, iar Dora d'Istria îi exprima generalului convingerea ei că „în fine le va fi permis românilor, sârbilor, bulgarilor, albanezilor și grecilor să contribuie, cu celelalte națiuni creștine, la bunăstarea și la progresul speciei umane^{XII}”.

Cum apare evident, atât pentru Dora d'Istria, cât și pentru Garibaldi, elementul esențial în construirea unei legături puternice și durabile între cele două popoare era ideea de Roma, imaginea Romei imperiale, ale cărei ultime vestigii erau reprezentate, de fapt, de poporul român. Pentru Garibaldi, de fapt, românii erau urmașii soldaților și ai lucrătorilor împăratului Traian, în timp ce pentru români,

Garibaldi reprezenta eroul dotat cu virtuți romane, dispus a înțelege năzuințele de independență și să-i susțină în lupta lor de revendicări. Cetatea Eternă reprezenta, așadar, punctul de întâlnire, centrul latinității. Roma era văzută ca maică a națiunilor latine și Giuseppe Garibaldi reprezenta pentru români, precum și pentru italieni, un erou renăscut din vremurile antice. El era omul-legendă, care se dovedise în stare să „cucerească un regat cu o mie de oameni curajoși^{XIII}”.

2.2. Politică și religie: pentru un Risorgiment evanghelic

Raportul Dorei d'Istria cu reprezentanții Risorgimentului italian nu se epuizează în schimburile epistolare — deși importante — cu Garibaldi, ci sunt mult mai profunde. Dincolo de entuziastele manifestări de intenții revoluționare și independență, Dora d'Istria elaborează un discurs personal de reînnoire politică. Cunoașterea lumii antice, cum s-a spus, a fost determinantă pentru Autoare și a constituit unul din elementele esențiale ale gândirii ei legate de idealurile romantico-patriotice și favorizarea independenței popoarelor din Sud-Estul european. Pe de o parte, cultura Greciei clasice îi permitea să regăsească axele gândirii occidentale, argumentând, în plus, în favoarea independenței Greciei moderne, moștenitoare, conform scrierilor sale, cu deplin drept a aceleia antice; pe de altă parte, cunoașterea profundă a culturii latine îi permitea să afirme și să susțină cu forță originile comune ale națiunilor italiană, franceză și română, cu intenția de a demonstra cu vigoare necesara lor convergență de interese.

Prin studierea gânditorilor și a literaților clasici, greci și romani, Dora d'Istria a înțeles a-și însuși iubirea de libertate și opoziția față de orice formă de despotism^{XIV}.

Cum se poate observa prin constantele trimeri la recuperarea principiilor evanghelice de construire a unei societăți omenești juste și libere, ca fundament al construcției sale se pune tocmai raportul ei cu religia creștină. Toată gândirea sa, de fapt, este legată indisolubil de reînnoirea religioasă și de reformarea societății. La baza întregului său discurs politic este Creștinismul, care trebuia după opinia ei să fie purtătorul de cuvânt al acestor scopuri, după cum afirmase Lamennais, când scria că Creștinismul, ca religie a libertății și egalității oamenilor, este principiul ce conduce revoluțiile^{XV}. Respectarea principiilor biblice, de fapt, i-ar fi împins pe oameni să caute binele tuturor și regenerarea speciei umane^{XVI}.

Dora d'Istria este o fermă opozantă a ateismului, a Pozitivismului și a scepticismului, care — după opinia ei — duc la despotism și la negarea libertății, paralizând progresul. Afirmă că, atunci când prevalează raționalitatea, într-o societate lipsită de elementul pasional, este imposibilă orice formă de progres. Ea vede cultura pozitivistă ca pericol pentru societatea omenească, intuindu-i riscurile de a degenera datorită absenței unui fundament constitutiv, esențial al societății^{XVII}.

Pune în evidență pericolozitatea afirmării unei societăți care să-și regăsească fundamentarea în ea însăși, nelăsând loc recunoașterii celuilalt și transcendentului. Scriitoarea definește industria ca fiind noua divinitate a secolului, intuind — în acest caz — potențialul pericol intrinsec în completa autoreferențialitate a societății industriale și a teoreticienilor

săi entuziași și în totala disoluție a individului, în cadrul acesteia. Reafirmă, de aceea, liberul arbitru: oamenii sunt făurarii propriului destin, persoana trebuie să poată a-și dezvolta toate energiile și caracteristicile pe care Creatorul i le-a dăruit. În acest mod, fiecare individ va deveni un om.

De notat este cât subliniază Dora d'Istria elementul libertății și al creației, ca act gratuit de iubire a Creatorului, care îi dăruiește omului anumite caracteristici, pe care să le dezvolte conform propriilor înclinații. Acest lucru se configurează ca o recunoaștere a expresiei de maximă libertate, nicidecum ca determinism. Din contra, autoarea se opune tocmai determinismului industrial. Oamenii sunt oameni, iar nu indivizi utili societății industriale, recunoscuți exclusiv ca făcând parte din aceasta. Omul este recunoscut tocmai ca om, ca creatură a lui Dumnezeu, purtătoare de valori și de trăsături caracteristice pe care să le dezvolte în mod liber.

2.3. Raporturile cu Mazzini³⁸

Cum deja s-a subliniat, discursul politic al principesei urmărește să demonstreze că există o necesitate stringentă de reîntoarcere la principiile evanghelice, de revenire la mesajul lui Hristos, la exemplul acestuia. Scriitoarea propunea,

---

³⁸ Giuseppe Mazzini (1805-1872) a fost unul din cei mai importanți reprezentanți ai Risorgimentului european. Genovez de origine, fiu de medic, își ia licența în drept, va fi arestat, petrecând trei decenii în pribegie, din motive politice. Sunt încă vii controversele cu referire la apartenența ori non apartenența lui Mazzini la Masonerie. Despre Nicolae Bălcescu, unii istorici spun că ar fi Mazzini al românilor.

așadar, o religiozitate și o societate de inspirație biblică. Însuși Carlo Cattaneo³⁹ recunoștea în autoare un nume dintre cele mai ilustre din cultura europeană a celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Interesul lui Cattaneo se ivește tocmai din cauza originalității gândirii acesteia și se referă în mod special la tema interdependenței între religie, politică și societate^{XVIII}, element care o leagă și de gândirea lui Mazzini. Dar și a lui Sterbini⁴⁰, care credea că:

„E necesar a pregăti sufletele pentru o credință pură și lipsită de orice minciună, astfel ca în primele zile de libertate să poată fi proclamată în toată Italia credința evanghelică, atât de bine asociată iubirii de patrie și urii contra oricărei forme de opresiune... [...] toate preceptele biblice urmăresc a face fericită omenirea întreagă [...]: în Evanghelie se predică egalitatea. [...] în ziua în care de pe Capitoliu⁴¹ va fi proclamat triumful libertății din Evanghelie, Italia va putea fi considerată a fi mântuită cu adevărat, iar democrația că este victorioasă pe tot pământul^{XIX}”.

---

³⁹ Carlo Cattaneo (1801-1869) a fost un intelectual cu amplu prestigiu european, fervent patriot, adept al ideilor iluministe. După studii religioase, își ia licența în drept, devine ateu și mason, dar va fi un sincer admirator al Dorei d'Istria.

⁴⁰ Pietro Sterbini (1793-1863) a fost carbonar, ziarist și politician unionist italian.

⁴¹ Aluzie la Colina Capitolină din Roma (Campidoglio), simbol religios și statal de prim rang, încă din Antichitate. Acolo se află Colosseul, Forul Roman, Coloana Traiană, cele trei Arcuri de Triumf (datorate împăraților Titus Flavius, Septimius Severus, Constantin cel Mare), de asemenea, celebrele Palate Capitoline și piața publică omonimă proiectate de Michelangelo Buonarroti, în deceniile Renașterii înfloritoare, Basilica Santa Maria in Aracoeli, Palatul Veneția și piața omonimă, Altarul Patriei și numeroase alte vestite monumente antice, medievale, renaștentiste și moderne. A susține, cum subsemnata face, mereu, că Cetatea Eternă e chiar capitala lumii este absolut legitim și lesne de argumentat, multitudinea de stiluri fiind interferată armonios, iar bunul-gust fiind desăvârșit.

Mai mult, Roland Sarti⁴² afirmă:

„Mazzini nu ostenește să predice faptul că a fi patriot republican înseamnă a te sacrifica pentru binele patriei [...], a întreprinde o campanie de vastă respirație de educare și formare a poporului și a promova cauza națională cu zel religios^{XX}”.

Cum se cunoaște, Mazzini este criticat de către raționaliști pentru pozițiile lui religioase, însă e la rândul său critic în raport cu teoriile pozitivistice. Genovezul scrie:

„Bentham⁴³, saintsimonismul⁴⁴, Fourier⁴⁵, comunismul, Louis Blanc⁴⁶ au epuizat toate fazele posibile ale doctrinei ce are ca bază *drepturile*, pentru a avea ca scop *bunăstarea* individului.

---

⁴² Autor în viață al unei bine documentate monografii despre Giuseppe Mazzini, precum și despre alte personalități ilustre ale secolului al XIX-lea.

⁴³ Jeremy Bentham (1748-1832) a fost un important jurist și reformator englez, promotor al Utilitarismului. Între ideile sale progresiste se află ideea abolirii pedepsei capitale, a sclaviei, a torturii, a inegalității dintre femei și bărbați, a recomandat despărțirea religiei de stat, a se adopta libertatea de exprimare, votul universal, educarea frumoasă a copiilor, ocrotirea animalelor.

⁴⁴ Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825) a fost un aristocrat francez, important filosof, fondatorul doctrinei socialiste. I-a influențat pe numeroși gânditori contemporani cum ar fi fondatorul Pozitivismului, filosoful francez Auguste Comte, al cărui maestru a fost. Karl Marx i-a cunoscut opera, dar n-a agreat ideea că s-ar fi lăsat influențat de acesta.

⁴⁵ Pierre Fourier (1565-1640) a fost un important reformator religios francez, beatificat în anul 1770 și canonizat în anul 1897 de către papa Leon al XIII-lea.

⁴⁶ Jean-Joseph-Louis Blanc (1811-1882) a fost un cunoscut istoric și om de stat francez, viu interesat de problemele sociale. Revoluționar foarte implicat, după înfrângerea mișcărilor din 1848, pleacă în exil în Marea Britanie, unde rămâne două decenii. Revine în patrie, în 1870, parlamentar din 1871, când promovează o lege de amnistiere a comunarilor votată de majoritatea momentului.

Aproape spre a declara încheiat ciclul sistemelor materialiste oscilante între abolirea libertății și a tradiției colective, s-a ivit puternica ironie a lui Proudhon⁴⁷, pentru a compendia în chip logic urmările conceptelor arbitrare înlocuite de gândirea individuală privind conceptul de viață progresivă a omenirii; negarea lui Dumnezeu, a imortalității, a societății, a guvernării, a educației, a oricărui *scop* comun^{XXI}.

Critica la adresa materialismului este comună ambilor gânditori. Dora d'Istria afirmă că materialismul în Europa Occidentală a erodat raporturile interumane și simțul acceptării ce ar trebui să caracterizeze ființa omenească, constituind elementul esențial pentru fondarea unei societăți noi^{XXII}. Continuă Mazzini: „Pentru a umple imensul gol, Proudhon are numai o tejea. Viața economică, viața pântecelui e, după opinia lui, unica noastră problemă^{XXIII}”. Iar mai departe precizează:

„Și ce rezultat practic au avut acele sisteme? În 2 decembrie, Ludovic Napoleon: acceptarea din partea Franței, temporar pierdută. Pe de o parte, burghezia s-a speriat, stupid și din egoism, de consecințele imediate ale acelor conștepte: intelectualii ori s-au rătăcit, îndepărtându-se de semn, luându-se după una sau alta din nesănătoasele doctrine, ori s-au retras nemulțumiți de viața publică și s-au izolat în protest solitar, când era necesar a lupta; iar majoritatea needucată a națiunii a devenit bănuitoare în mod greșit cu referire la republică ca fiind, cum ea părea a fi, a acelei orgii materialiste. Pe de altă parte, muncitorii din marile orașe se obișnuiseră să considere orice chestiune ca fiind secundară bunăstării materiale, se iritară amenințatori contra oricărei puteri ce nu își concretiza dintr-odată promisiunile din programele socialismului, își separară propria viață de viața națiunii,

---

⁴⁷ Pierre-Joseph Proudhon a fost un gânditor, economist, sociolog și publicist de nuanță socialistă, care s-a autodefiniit drept anarhic, dând conotații pozitive conceptului, înțeles ca sinonim al ordinii. A fost și încarcerat din motive politice.

începuseră să privească cu indiferență la marile principii ca la niște formule goale ineficace să le îmbunătățească starea economică.

Când un om, puternic și cu un nume popular, fără orice artificiu de minciună, de aur și de baionete, le zise unora: *eu am să vă protejerez de orice pericol al sectelor*; altora le spuse: *eu am să vă dau bunăstarea materială; veți avea în mine împăratul*⁴⁸ *democrației*, primii îl primiră ca pe un eliberator, ceilalți brațele încrucișară și spuseră: *e un experiment adăugat la celelalte*. Nu auziseră ei despre Saint-Simon, despre Fourier, despre numeroșii comuniști cărora puțin le păsa de natura puterii cu condiția obținerii unei ameliorări? Numai că un popor, renegând libertatea, nu merită bunăstarea și nici nu o va avea. Un popor nu păstrează mult timp ceea ce nu este o cucerire a sa, un rezultat al muncii proprii, un rod al propriei sudori, al propriului sacrificiu. Mai întâi, justiția și datoria, apoi alte lucruri. Fără religia datoriei, orice mare transformare socială este imposibilă. Orice transformare socială implică o dezvoltare mai vastă și mai intensă de asociere. Acum, din noțiunea de *drept* individual nu se poate ivi decât interesul individual, iar interesul individual nu creează asociere, ci tinde a o dezmembra. Teoria *bunăstării* ca scop al transformării lasă fără frâie instinctele care îmboldesc individul spre plăcere, altoiește în suflet egoismul, sanctifică poftele^{XXIV}”.

Același sentiment critic în raport cu societatea individualistă este prezent în scrierile Dorei d' Istria. Este vorba, nu atât de o reciprocă inspirație, cât mai degrabă de o afinitate de gândire, crescută în amândoi prin observarea realității și prin conștientizarea necesității unei schimbări

---

⁴⁸ Aluzie la Napoleon al III-lea, nepot de frate al împăratului Napoleon Bonaparte, care nu și-a respectat promisiunile de a democratiza consistent realitatea politică a Franței, făcute ca președinte al Franței, ci se va proclama împărat, după o părăsire în Anglia și arestare, fapt ce-l va determina pe Victor Hugo să-i pună porecla *Napoleon cel Mic*. Totuși, a susținut mișcările de unificare ale Italiei, ale României, războaiele italiene de independență, politica sa externă fiind una progresistă. Iubea mult arta, fiind el însuși scriitor.

radicale, nu doar în domeniul politic, ci îndeosebi în domeniul social, între oameni. Nu numai orientarea în politic, ci îndeosebi în domeniul social, între oameni. Numai orientarea în această direcție ar fi permis transformarea socială și politică preconizată de amândoi. Din nou, Mazzini:

„O transformare bazată pe elemente de felul acesta — elemente ce împiedică azi tentativele noastre de progres — nu ar avea durabilitate. *Socialismul* pe care francezii l-au derivat din principiul fundamental al lui Bentham este înrăutățirea ideii sociale pe care democrația o avea deja înainte, în vremurile sale bune, înfrățită cu ideea politică; a încetinit triumful acelei idei. Însă evitând numele și aberațiile, Italienii nu vor uita că socialismul a fost simptomul unei crize cumplite ce stă cuibărită mai mult ori mai puțin în toate țările din Europa și căreia se cuvine a i se afla remediu dacă nu se vrea ca societatea să fie scufundată în război frățesc și în anarhie^{XXV}.

Genovezul, după rapide, totuși punctuale observații cu caracter economic, reia șirul discursului educativ, care îmbracă relief proeminent, cum se va vedea, și în opera Dorei d'Istria, incitând la o „educație morală, uniformă, universal răspândită^{XXVI}”. În septembrie 1866, în textul *Alianța republicană*, Mazzini mai scrie:

„Trebuie ca guvernul să devină o instituție educatoare de libertate și progres. Se cuvine ca guvernul să simtă că este *însărcinat* de națiune să promoveze, în toate ramurile activității individuale și colective, aplicarea și dezvoltarea principiului ce conține în sine unitatea patriei; asocierea fondată pe libera consimțire, a tuturor fiilor la un *scop*; legea morală a *datoriei*, prin a cărei împlinire fiecare om să fie judecat, pedepsit sau ales în funcții; respectul inviolabil al *dreptului* ce descinde din datoria împlinită. Trebuie să nu existe cauză pentru care guvernul să aibă alte interese, imbolduri decât *scopul* binelui comun. Trebuie ca aceia care compun guvernul să fie *cu toții* garanții *scopului* și responsabili pentru acțiunile lor. Guvernul astfel alcătuit se numește Republică^{XXVII}”.

Distanța dintre Genovez și principesa română se extrage tocmai din aceste cuvinte, ce evidențiază cum Mazzini înțelegea să realizeze imediat — probabil dezamăgit de monarhie — o republică; Dora d'Istria, în schimb, prin originile ei aristocratice, deși cultivând, cum se va vedea mai încolo, un puternic sentiment democratic, va opta pentru monarhie, sugerând o transformare mai profundă și graduală a societății italiene. Scrie Mazzini:

„O țară [...] nu poate accepta, după șapte ani de dezamăgiri, dezonoarea pentru sine, pentru armată, pentru voluntari, fără a merita asta și resemnându-se a pieri. Noi nu o merităm și nu vrem ca Italia să piară. De asta vorbim fără ezitare un limbaj al adevărului. Santinela vigilentă a țării, democrația trebuie astăzi să-și asume drapelul republican, pe care noi îl înălțăm, hotărîți să nu-l mai părăsim vreodată. În prezența foarte tristelor situații actuale, *acțiunea* sau *educația* este datoria sa: *acțiunea* — faptele o demonstrează — nu este necesitate resimțită: *să educe*, așadar și să țină minte că baza oricărei educații este adevărul. Democrația se cuvine să o zică: și să dea roade când or fi să fie. Or să spună că poporul e degradat, molipsit de apucăturile trecutului de servitute și că înainte de a avea Republica este necesar a-l face compatibil cu aceasta prin tendințe și virtuți: veți răspunde că monarhia nu poate să educe întru Republică; fiindcă numai Republica poate făuri republicani; că instituțiile sunt tocmai metode de educare; că în instantanea afirmare puternică a unui mare principiu, a unui adevăr solemn, viețuiește o calitate transformatoare a poporului ce o ascultă; și cu cât privesc mai înalt, cu atât mai vârtos își extrag din model aspirațiile și își modelează conduita după aceea a personalităților aflate la guvernare, că este prin urmare important a reface de sus în jos și să dai învățătură națiunii prin *programul* națiunii; că metoda cea mai bună de vindecare a unui bolnav de o maladie pestilențială este aceea de a-l smulge din atmosfera compromisă în care zace și respiră, spre a-l transporta într-un ambient purificat, nu importă dacă printr-o furtună sau o altă modalitate; că popoarele se modifică și acționează în funcție de specificitatea *inițiativei*, dacă e bazată pe adevăr și asumată de o minoritate virtuoaasă și puternic mânăta de voință [...]. Pentru noi Italia

este stăpâna ei înseși: chestiunea este în totalitate internă. În ziua în care vom vrea, vom putea. [...] Noi vom învinge. Italia nu e o minciună. Maica marilor *inițiative*, a unor puternice redeşeptări nu poate să-și fi ridicat fruntea din mormântul unde zăcea de trei secole, spre a recădea umilită, luată în derîdere, îmbrâncită de către puține sute de pigmei neîncrezători în destinul ei, de către niște insulte ale intelectului ce a fost soarele Europei, ceilalți fiind însuflețiți numai de viclenia vulgară, de obișnuința crâncenă de a minți și de către tâmpelile noastre temeri^{XXVIII}.

Republicanismul, Democrația, apelul la popor să facă o revoluție națională sunt cuvintele de ordine ale Democrației mazziniene.

Cum e cunoscut, Mazzini face apel la principiile biblice pentru construirea unei societăți italiene noi, eliberate de opresiune, democratică și republicană. Acest lucru, așadar, se configurează ca un element — de mare relevanță — comun celor doi autori.

Se poate, de fapt, afirma pentru Dora d'Istria ca și pentru Mazzini, ipoteza existenței teoretizării unei Democrații evanghelice, mai bine zis, deci, recunoașterea unui rol important, determinant al religiei în formarea personală a membrilor care alcătuiesc un popor și în modelarea societății.

Viitorul lumii este democrația. Aceasta trebuie să izvorască spontan din recunoașterea egalității între oameni, ce poate să survină numai dacă ei se recunosc ca fiii ai lui Dumnezeu și de aceea frați și egali între ei. Iubirea de libertate și iubirea de patrie duc la dezvoltarea rațiunii umane și la progresul omenirii și al creștinătății, care împreună conduc la structura socială pe care Dora d'Istria o definește ca Democrație evanghelică^{XXIX}.

Scriitoarea era convinsă de superioritatea morală intrinsecă a valorilor creștine celor mai autentice, care păreau să-și fi

găsit aplicarea concretă în domeniul social și politic în timpul mișcărilor revoluției franceze — ce totuși își demonstrase în plan istoric toate limitele și contradicțiile — și care se concretizau chiar atunci inclusiv în luptele de emancipare.

Dora d'Istria afirmă că orice om al unei națiuni recunoaște într-un alt om din aceeași țară un frate “de sânge” al său, frate de apartenență, de societate, de civilizație, cultură, limbă, identificându-se în apartenența sa și dezvoltându-și propria iubire de patrie, așa cum orice națiune va recunoaște și va respecta altă țară în virtutea civilizației, a limbii, a tradițiilor și a iubirii de patrie ce o contradisting.

Iubirea de patrie a fiecărui popor și a tuturor popoarelor le-ar face recunoscute ca aparținând aceluiasi regn uman, prin respectul față de același sentiment, care, deși avut pentru patrii diferite, le-ar fi fost comun, făcându-le asemănătoare și reciproc „recognoscibile”.

Autoarea elaborează un naționalism democratic, ce consideră orice națiune ca fiind un segment din omenire, fiecare fiind demnă de respectul celorlaltora. Ideea de națiune, așadar, se fonda pe baze etnice și culturale, atribuind — pe urmele lui Montesquieu⁴⁹, care susținea că instituțiile și legile diverselor popoare nu constituie ceva întâmplător și arbitrar, ci sunt condiționate strâns de natura popoarelor înseși, de moravurile, religia lor și cu certitudine și de climă

---

⁴⁹ Charles de Secondat de Montesquieu (1689-1755), a fost un aristocrat francez, prestigios filosof, istoric, jurist și literat. Mason, iluminist, academician, e autorul teoriei politice de separație a puterilor în stat. Deși grav suferind, a participat la redactarea Enciclopediei. A susținut cu fermitate ideea abolirii absolutismului, susținând o “guvernare gotică”, adică monarhia luminată, într-o epocă în care astfel de poziții erau riscante. Celebru îndeosebi pentru romanul epistolar *Scrisorile persane*.

— anumite caracteristici ale indivizilor, în funcție de faptul că s-au născut într-un loc mai degrabă decât într-altul^{XXX}.

Fiecare populație are, prin urmare, propria înclinație căreia îi dă ascultare. Scriitoarea s-a dedicat — ca numeroși aparținători la Romantismul german și francez — studierii cântecelor populare și a poeziei populare, afirmând necesitatea de a le recupera și analiza, fiindcă până în momentul acela fuseseră puțin luate în considerație și insuficient le fuseseră utilizate potențialitățile. Mai mult, prin răspândirea operelor celor mai profunde ale poezilor care își exprimaseră iubirea pentru propriul popor și pentru lupta de a avea libertate, considera că se pot pune în evidență cele mai autentice trăsături caracteristice ale națiunilor. Scriitoarea reușește, așadar, o viguroasă afirmare a identității fiecărui popor din Europa risorgimentală.

Tocmai în numele identificării istorice, lingvistice și culturale a fiecărei populații, autoarea putea supune atenției opiniei publice culte a timpului său problema libertății și a independenței popoarelor ca obiect al atenției și al studiilor ei^{XXXI}.

Odată obținută independența, popoarele au îndatorirea de a da o formă propriei națiuni. Dacă Mazzini insista pentru o revoluție care să ducă imediat la instituirea republicii, Dora d'Istria susținea că transformarea formei de stat ar trebui să se facă treptat până la a se ajunge la instaurarea unei monarhii constituționale. Principesa română socotea că erau încă necesare numeroase progrese în domeniul cultural, educativ, religios și politic. În fapt, scrie:

„Asistasem la Veneția la renașterea, din nefericire, prea trecătoare a libertății italiene⁵⁰. Niciun spectacol mai mare nu va mai exista după a mea părere. Poporul venețian a fost magnanim în victorie pe cât de energic în revendicarea drepturilor imprescriptibile. Inima mea a bătut de entuziasm la vederea scenelor memorabile ale regenerării Veneției. Îmi pare a-l avea încă sub ochi pe Daniele Manin⁵¹, predestinat rolului glorios de victimă, în timp ce se adresează compatrioților în cel mai nobil limbaj și le conduce eforturile cu o abnegație demnă de cele mai frumoase vremuri ale Romei antice. Se cunoaște că multe sacrificii n-au condus decât la înfrângeri. Cauza e simplă. Spre a elibera Italia, ar fi fost necesară o insurecție de masă, ca aceea din Franța, în 1789, ca a Serbiei, sub Czerni-Georges⁵², a Greciei, în 1821. Acum, masele au rămas în general indiferente^{XXXII}”.

Contrapunându-se clar gândirii lui Mazzini, Dora d'Istria exprimă un raționament net cu privire la rolul său și la acțiunea lui în politica risorgimentală italiană, cu puternice accente creștine limpezi:

---

⁵⁰ Aluzie la momentul proclamării Republicii din San Marco, în martie 1848, după insurecția locuitorilor din Veneția, începută în 17 martie. Elena Ghica era, atunci, în Cetatea lagunară și lua lecții de pictură de la Felice Schiavoni, care-i și face un splendid portret.

⁵¹ Daniele Manin (1804-1857) a fost un patriot venețian dintr-o familie de evrei convertiți. Licențiat în drept, se căsătorește cu o bogată aristocrată venețiană, nutrește fervente idealuri revoluționare, fiind arestat împreună cu Niccolò Tommaseo. Eliberați de către mulțimea ridicată contra Imperiului Austriac, vor proclama Republica din San Marco (martie-august 1848). Va muri în exil, la Paris.

⁵² Descendent al familiei aristocratice sârbe Petrovici și supranumit de otomani Karageorge (George cel Negru), de formație militară, nutrivând puternice sentimente patriotice, se distinge în bătălii contra turcilor, a fost conducătorul revoluției sârbe din 1804-1817, pentru eliberarea țării sale. Proclamat principe ereditar, în 1808, e zdrobitor învins, în anul 1813, se refugiază în Austria, apoi, în Rusia. Revenit în patrie, e prins și decapitat, în 1817, devenind important erou național.

„Acest personaj celebru, devenit de atunci unul din triumvirii republicii romane, nu e chiar deloc la înălțimea rolului pe care vrea să-l aibă⁵³. Dacă, într-o zi, nobila și lipsita de noroc Italie se cuvine să-și cucerească independența și unitatea, spada casei de Savoia îi va fi mai utilă decât manifestele către Italia Poporului⁵⁴. Un popor nu trece imediat de la despotismul cel mai invalidant la un guvern democratic. A predica republica unei națiuni care încă nu are libertatea religioasă, nici moravuri republicane, nici învățămînt popular înseamnă să construiești pe nori; este, fără a vrea, a servi tirania ce o strivește, aruncînd-o în proiecte himerice și în comploturi ce n-ar putea izbîndi^{XXXIII55}”.

---

⁵³ După mișcările de la Milano și Veneția, revoluționarii vor proclama Republica Romană, cu caracter antipapal, condusă de triumviratul Giuseppe Mazzini-Aurelio Saffi-Carlo Armellini. Mișcarea va fi înăbușită în sânge de armata franceză chemată de Papă, în simultaneitate, armata austriacă dînd probe de ferocitate în regiunile Lombardia și Emilia-Romagna.

⁵⁴ Textul publicat de Dora d'Istria, în limba franceză, în 1856, se dovedește plin de clarviziune. Va trăi mai mult departe de patrie, însă rămînând o ferventă militanță pentru poporul său. Exact la finele aceluia deceniu, va avea loc victorioasa campanie condusă de Giuseppe Garibaldi – brațul înarmat al mișcării de unificare a Italiei, în prima sa etapă – în urma Plebiscitelor din toamna anului 1860, dinastia de Savoia întemeind Regatul Italiei. Monarhiile europene vor dăinui pînă după Marele Război, altele pînă după a doua conflagrație mondială, câteva fiind viabile și în prezent.

⁵⁵ Și de astădată, Dora d'Istria va avea dreptate. Numeroasele comploturi din Franța, Italia, Austria etc. nu vor avea rezultatele scontate de către anarhiști.

Capitolul al III-lea

Pacifismul democratic al Dorei d'Istria

În opera *Pacea și Civilizația*^I, Dora d'Istria face o muncă aprofundată și detaliată de reconstruire a istoriei europene, spre a da o fundamentare discursului său politic, configurat ca expresie a unui pacifism democratic.

Volumul se deschide cu exclamația lui Iisus *Fericiți iubitorii de pace!* și cu recunoașterea că influența socială a Creștinismului a avut ca prim rezultat imensa popularitate a ideii de pace^{II}.

În această operă, Dora d'Istria face o examinare atentă a istoriei europene, analizându-i dezvoltarea. În câteva fragmente specifice ies în evidență temele-cheie ale meditației sale:

„Atunci când Renașterea și îndată după aceea Reforma au introdus în Europa un spirit nou, câțiva oameni superiori ai timpului și-au pus întrebarea dacă războiul tuturor contra tuturor (*bellum omnium contra omnes* cum l-a definit Hobbes⁵⁶) al cărui trist spectacol ni-l prezentase Evul Mediu, ar fi starea normală a unei societăți ce considera Evanghelia ca regulă infailibilă [...] Henric IV [...] voia să facă din Europa o confederație pașnică. El a format, spune în memoriile lui ministrul său

---

⁵⁶ Thomas Hobbes (1688-1679) e autorul celei de a treia utopii filosofice despre societatea omenească, (publicată în 1651, cu titlul *Leviathan*), primele fiind publicate de Thomas Morus (1516) și de Tommaso Campanella (scrisă în 1602). Hobbes formulează teoria contractului social (e adeptul statului absolutist). A fost agnostic.

Sully⁵⁷, proiectul de a compune din cinsprezece stăpâniri creștinătatea din Europa, și acest lucru, prin astfel de temperamente și înțelegeri, încât să poată forma apoi o republică denumită *cristianissima*⁵⁸, întotdeauna liniștită în a ei sine, și capabilă a face să fie astfel toate stăpânirile ce ar compune-o, fondată pe vederi și mijloace atât de lesne de înțeles, încât niciun puternic să nu-i poată purta aversiune^{III}”.

Revine viguros tema unei păci europene, a concordiei între popoare, realizată grație aplicării concrete a principiilor biblice, în stare, așadar, de a constitui un fel de structură suprastatală absolut creștină, cu sarcina precisă de a armoniza temperamentele fiecărui popor în parte, conducându-l la unitatea creștină europeană. Își continuă analiza:

„Abatele Castel de Saint Pierre⁵⁹ își publicase, încă de la începutul secolului al XVIII-lea (1713) când Ludovic al XIV-lea⁶⁰ abia fusese

---

⁵⁷ Maximilien de Béthune duce de Sully (1559-1649), ministru, mareșal al Franței. Poate fi, cu îndreptățire, inclus între antemergătorii ideii de Uniune Europeană, în prelungirea marilor viziunare personalități italiene medievale, renescentiste, care au exprimat idei de felul acesta.

⁵⁸ Superlativul absolut sintetic latinesc al adjectivului *cristianus* “creștin”.

⁵⁹ Charles-Iréné de Castel de Saint Pierre (1658-1743), ca ultim din cei cinci fii ai unei familii de nobili din Normandia, a fost destinat vieții ecleziastice, fiind un apropiat al curții Regelui Soare. Este considerat un precursor al Iluminismului, precum și al Sfintei Alianțe (1815), al Societății Națiunilor (1919), al ONU (1946), ca și al Uniunii Europene (1993).

⁶⁰ Supranumit Ludovic cel Mare sau Regele Soare, avându-i ca bunici paterni pe Henric al IV-lea și pe Maria de Medici, Ludovic al XIV-lea (1638-1715) a devenit monarh la numai patru ani, sub regența mamei sale, spaniola Ana de Austria, văduva lui Ludovic al XIII-lea, păstrând tronul până la deces, adică mai bine de 72 de ani, adică având cea mai îndelungată domnie din istoria Franței. Dora d'Istria comite o inadvertență cronologică, în textul citat, aici, monarhul francez fiind în viață în 1713. Regele Soare va fi, din 1761, monarh cu puteri depline. Mecenat strălucit, inteligent, volitiv, va fi el însuși inclusiv prim-ministru. Mic de statură (motiv pentru care va introduce moda tocurilor înalte), iubitor de fast, înțelept și bine sfătuit, a

coborât în mormânt, al său *proiect de pace perpetuă*. Unica pace perpetuă ce poate exista între oameni, spunea Voltaire⁶¹, este toleranța^{IV}”.

Lucrarea principesei române continuă cu o critică aprinsă la adresa revoluției franceze și a dictaturii ce i-a urmat, care a lipsit de libertate poporul la fel de mult ca în monarhie⁶²:

---

făcut posibile reforme statale benefice pentru Franța. Protector constant al Bisericii catolice.

⁶¹ François-Marie Arouet, cunoscut sub pseudonimul literar Voltaire (1694-1778, fiu al unei familii din burghezia foarte avută), avea o inteligență excepțională, o cultură enciclopedică, a lăsat importante opere literare și filosofice. Educat în școli religioase, va cocheta cu ateismul, cantonându-se în deism, agnosticism, revenind la Creștinism și, înainte de moarte, cerând să fie spovedit și împărțășit. I-a apreciat mult pe Cesare Beccaria (1738-1794), pe ceilalți iluminiști italieni. În principala lucrare semnată de Beccaria *Despre delictive și pedepse* (editată în anul 1764, la Livorno), text de importanță crucială inspirat acestuia de către prietenul celebru Pietro Verri (1728-1797), Voltaire va identifica „adevărata cartă a umanității”. Lucrarea conține o bine articulată pledoarie contra torturii și a pedepsei cu moartea, demonstrează absurditatea, ferocitatea, ineficacitatea acestor comportamente subumane în a-i descuraja pe potențialii criminali să comită delictive de maximă violență și pericolozitate socială, în schimb, adesea, fiind suprimate vieți nevinovate, în urma unor erori judiciare, deloc rare. Problema eliminării totale a delictului de stat — cum este supranumită pedeapsa capitală — a redevenit extrem de actuală, în prezent. Chiar și unele state unde pedeapsa cu moartea încă există au acceptat moratorii de suspendare a execuțiilor, ceea ce arată respectul față de cel mai de preț bun, viața omului, nu de stat fiind dată, ci de voia lui Dumnezeu.

⁶² Mai mult, Regimul Terorii (iulie 1793 - iulie 1794) a lăsat urme imposibil de uitat, prin mii de oameni ghilotinați, torturați, linșați, supuși batjocurii publice, în vreme ce sanculoții (oamenii de rând) se vor regăsi mai săraci, mai lipsiți de perspective ca înainte de răsturnarea și executarea lui Ludovic al XVI-lea, a soției acestuia și de risipirea descendenților acestora, numai prima lor născută, Maria Antoaneta Carlotta, fiind longevivă, cu suflet eroic cum nu l-au avut ai săi, dar a fost o regină fără urmași.

„Totuși, în ciuda proclamatei profesii de credință umanitariste, prima Republică n-a fost mai puțin războinică decât monarhia absolută. Ea, nu doar că a făcut cu dragă inimă război, însă în chiar interiorul ei a utilizat ghilotina contra inamicilor cu o rigoare nemiloasă, și n-a mai fost îngăduit sub «virtuosul» Robespierre⁶³ să ataci clasa dominantă și profesiunea de credință a vicarului savoiard⁶⁴, cum nu fusese permis sub Burboni a combate despotismul și dogmele Bisericii romanocatoalice. Materialiștii amici ai lui Danton, atei partizani ai demagogului Hébert⁶⁵ erau trimiși la eșafod cu preoții și cu aristocrații. Convenția, în chip mai fericit decât a treia Republică, a știut să apere integritatea teritoriului, însă a creat o dictatură omniprezentă, căreia nu-i rămânea decât să devină militară, pentru a se transforma în imperiu^V”.

După experiența napoleoniană, Scriitoarea observă:

„Când Napoleon, lăsând Franța umilită și înfrântă, plecă pe insula Sf. Elena, manifestațiile pașnice au urmat pretutindeni tumultului armelor. «Sfânta Alianță» este cea mai consistentă din aceste manifestări. Germania era interesată de ideea păcii perpetue chiar mai mult decât

---

⁶³ Maximilien de Robespierre (1758-1794) a fost principalul promotor al dictaturii revoluționare instaurate prin teroare înspăimântătoare. Era fiul unui avocat din Arras, care-și abandonează soția și cei patru copii mici. La nouă ani, rămâne orfan de mamă. Cu ambiție nemăsurată, studiază strălucit, devine avocat, deputat, discipol al lui Jean-Jacques Rousseau, apoi, iacobin fanatic. Cu Saint-Just, dezlănțuie Teroarea, în iulie 1793, ei înșiși fiind ghilotinați, în anul următor, în 28 iulie. Au fost torturați, umiliți în fața mulțimii, decapitați prin ghilotinare mii de oameni, în Piața Concordiei – numită timp de câțiva ani Piața Revoluției – ulterior redevenind Place de la Concorde, cum este cunoscută și astăzi. Din nefericire, în Franța, crima de stat a existat până în 1981.

⁶⁴ Aluzie la ideile exprimate de Jean-Jacques Rousseau în cartea sa *Émile sau Despre educație* (1762) prin cuvintele personajului de inspirație antipapală, fapt ce-i va atrage contestații severe din partea multor gânditori ai timpului și aplauze din partea iluminiștilor.

⁶⁵ Jacques-Pierre Hébert (1757-1793), jurnalist și revoluționar francez antigirondin, ghilotinat în timpul Terorii, fiind perceput de Robespierre ca inamic periculos al intențiilor lui radicale.

țările latine. Leibniz⁶⁶, acest geniu robust, care a fost multă vreme oracolul școlilor germane, spunea vorbind despre un proiect al Langraviului⁶⁷ de Assia-Rhinfels, analog aceluia al abatelui de Saint-Pierre, că un asemenea proiect nu-i părea deloc impracticabil și concretizarea lui ar fi unul din cele mai utile lucruri din lume. Cel mai mare metafizic al lumii moderne⁶⁸ a cărui filosofie trebuia să o înlocuiască pe a lui Leibniz în universitățile germane, avea aceleași opinii, și, în 1795, când părea că Europa ar fi devenit pentru totdeauna prada funestului demon al bătăliilor, scria al său *Proiect filosofic al păcii perpetue*: «de la înălțimea tribunalului suprem al puterii legislative», zicea Kant, rațiunea condamnă *fără excepție* războiul ca și cale de drept. Acum, se poate dovedi că proiectul unei federații care să îmbrățișeze puțin câte puțin toate statele, și care în acest mod să conducă la o pace perpetuă, se poate efectua^{VI}».

3.1. Contra războiului

În perioada aceasta, observă Dora d'Istria, încep să prindă formă opinii conform cărora lumea este numai un loc de

---

⁶⁶ Gottfried-Wilhelm von Leibniz (1646-1716) a fost cel mai însemnat filosof și matematician german al secolului al XVII-lea, înnobilit în 1711 cu titlul de baron. A avut merite științifice în diverse alte domenii (lingvistică, drept, diplomație, istorie, logică etc.).

⁶⁷ Titlu aristocratic german echivalent cu acela de conte, pe teritoriul Sacrului Imperiu Roman (962-1806). Titlul a căzut în desuetudine, după Marele Război. Amintit în prezentul studiu, unul din langraviatele importante a fost acela de Assia (Hessen), situat în centrul Germaniei, cel mai important oraș de acolo fiind Wiesbaden.

⁶⁸ Aluzie la Immanuel Kant (1724-1804), foarte important filosof idealist, discipol preferat al lui Leibniz. Născut într-o familie de condiție foarte modestă cu 11 copii, fiind al patrulea și foarte mărunț de statură, a dus o viață dedicată în totalitate studiului. Excelent cunoscător și al matematicii, fizicii, geografiei. Oricum, unii specialiști îl definesc drept cel mai însemnat filosof din toate timpurile. Dora d'Istria îl citează în original și agreea unele din ideile lui.

expiere și războiul e considerat ca instrument divin de purificare a societăților vinovate:

„Nevăzând în lumea pervertită de păcatul original decât un loc de meritare ispășiri, crezând că pământul contaminat este lacom de sânge care să-l purifice, văzând în călău o ființă sacră, în închizitor salvatorul sufletelor și al ordinii sociale, nobilul savoiard^{VII}, nu doar că nu se tulbură din cauza furiei războiului, ci o consideră a fi unul din cele mai fine și admirabile mijloace pe care «guvernarea providențială» le folosește spre a purifica societățile vinovate”.

În acea epocă — scrie Dora d'Istria — se publica o culegere periodică, *Crucea și spada*, care, cum afirmă ea, «unea în așa măsură, încât să întristeze deloc puține suflete sincer creștine, semnul mântuirii și instrumentul distrugerii»^{VIII}”. Mai arată că Xavier de Maistre⁶⁹:

„Ridicându-se deasupra oricărei chestiuni personale, vociferează cu forță contra spiritului de cucerire, prea lesne idealizat, noi știm bine, de către persoane care nu cunosc războiul, teologii și femeile adică: «de parcă vârtejul vieții nu ar fi îndeajuns de impetuos, de parcă ne-ar împinge prea încet în barierele existenței, națiunile se sfâșie una pe alta parcurgând termenul fixat de natură... »^{IX}”.

---

⁶⁹ Contele Xavier de Maistre (1763-1852) a fost descendent al contelui François-Xavier de Maistre și frate mai mic al lui Joseph-Marie de Maistre, un important scriitor, catolic fervent, adept al Papalității. Îi va publica și fratelui său Xavier operele literare. Xavier de Maistre a fost un scriitor și militar francez pasionat de aeronautică și de pictura portretistică și peisagistică. Născut în Savoia, a copilărit la Torino și, după studiile militare, fiind un inamic al bonapartismului, își începe cariera, luptând contra armatei napoleoniene sub comanda generalului Suvorov (al cărui fervent admirator a fost), se stabilește în Rusia, se căsătorește, apoi, revine la Torino pentru mulți ani, dar întorcându-se în Rusia, va muri la Petersburg. A crezut numai în războaiele de apărare, fiind oripilat de grozăviile războiului, în general.

Dora d'Istria își continuă darea de seamă literară în favoarea păcii, enumerându-le pe acelea care după opinia sa erau afirmații în favoarea războiului, considerat ca metodă de purificare a speciei umane sau ca sistem perfect de a face propagandă ideilor:

„În epoca aceasta s-a văzut filosofia raționalistă declarând, prin gura celui mai eminent reprezentant al său, Victor Cousin⁷⁰, că războiul este cel mai bun mijloc de a răspândi și de a propaga ideile^X”.

După un rapid excurs în care elaborează și comentează pozițiile unor autori de la Goethe la Fichte⁷¹, Fourier⁷² și Saint-Simon⁷³, ea ajunge să se confrunte cu ideile lui Kant și Bentham:

---

⁷⁰ Victor Cousin (1792-1863) a fost un filosof eclectic foarte cult, va promova curentul spiritualist (i se datorează termenul, de altminteri). Profesor la Sorbona, academician francez, va exalta mitul eroului, va fi un apropiat al lui Alessandro Manzoni și al lui Massimo d'Azeglio, va avea legături epistolare cu garibaldinii. Va fi ministru al instrucțiunii publice, dar se va retrage din viața politică după 1851, dezgustat de trădarea idealurilor revoluționare de către autorități.

⁷¹ Johann-Gotlieb Fichte (1762-1814) filosof german de inspirație neoplatonică, important continuator al lui Immanuel Kant, îndeosebi pe linia discursului etic, al libertății, al datoriei. De origine foarte modestă, ajutat financiar de baronul von Miltitz, va studia teologia, va munci ca preceptor privat, apoi, va deveni mason, profesor universitar, la Jena, însă unul deloc conciliant cu adversarii ideilor sale.

⁷² Pierre Fourier (1565-1640) a fost un providențial reformator religios francez. Sanctificat în anul 1897.

⁷³ Henri de Saint-Simon (1860-1825), descendent al unei familii aristocratice franceze, la 20 de ani, participă la războiul de independență american. Dedicat filosofiei, este întemeietorul Socialismului. Aspru criticat de Antonio Rosmini Serbati.

„Anglosaxonii celor două lumi⁷⁴ [...] cu spiritul eminent practic ce îi caracterizează, în loc să rămână pe terenul Dreptului, făcuseră apel la o ordine cu sentimente mult mai ușor de pus în acțiune, decât aspirația la un stat ideal. În timp ce Kant condamna războiul în numele Dreptului, Jeremiah Bentham îl condamna în numele utilității. Influența școlii lui Bentham este destul de apreciată, încât să nu fie necesar a demonstra cât de important este pentru partizanii păcii să poată invoca o autoritate de acest fel. Spiritul de asociere, a cărui forță nu se măsoara pe continentul nostru, trebuia să facă posibilă în altă parte răspândirea ideilor pașnice^{XI}”.

Continuă cu o rapidă analiză a perioadei mișcărilor revoluționare:

„Agițiile din 1848 păreau a fi făcute să-i descurajeze pe prietenii păcii. Războiul civil, războaiele rasiale intensificau pagubele ce se fac în mod obișnuit, națiunile încercând să se extermine. Congresele de pace s-au multiplicat în epoca aceea furtunoasă, în Belgia, Franța, Germania, Anglia, Bruxelles (1848), Paris (1849), Frankfurt (1850), la Londra (1851) etc. În momentul cel mai îngrijorător al cumplitei agitații, Richard Cobden⁷⁵ prezenta în chip curajos în Camera Comunelor un proiect de introducere a arbitrajului tratatelor pe care Marea Britanie trebuia să le încheie cu celelalte state. «Să sperii dincolo de orice speranță», această deviză mândră ce le-a permis primilor creștini să triumfe în dauna cezarilor adorați și temuți precum zeii, era pe atunci consolarea unică a acelora care voiau să-i convingă pe oameni, nu să se iubească așa cum cere imperativ Evanghelia — ci numai să se suporte reciproc așa cum de multe secole bunul-simț îi sfătuiește^{XII}”.

---

⁷⁴ Aici, aluzie, atât la Europa (Vechiul Continent), cât și la America de Nord, parte importantă din ceea ce, îndeobște, se numește Lumea Nouă.

⁷⁵ Industriaș, politician și scriitor britanic, Richard Cobden a promovat liberalismul economic, ideile sale fiind împărțite de Bastiat și de alți exponenți ai gândirii liberale din epocă. Anii vieții 1804-1865.

Sunt numeroase pasajele în care Dora d'Istria își scoate în evidență disprețul față de război și de dinamicile ce acesta le detonează și în care se arată la curent cu principalele curente economice în curs de dezvoltare și de afirmare în acea epocă. Ea se arată, încă o dată, coerentă cu timpul său, un critic atent și atașat lumii contemporane:

„Acum, o nouă știință, ce se propagă tot mai mult, economia politică, dovedea că fără pace, ar fi înlocuită prosperitatea de teribile crize financiare. Un scriitor francez renumit, Frédéric Bastiat⁷⁶, era cu certitudine organul economiștilor, deoarece-i punea pe aceeași linie pe protecționiști, pe care îi detesta, și pe partizanii războiului, când se ridica împotriva «acestor oameni ai spoliei care — în dispreț față de lege sau prin intermediul legilor se hrănesc din resursele poporului, trăiesc din ororile pe care le fac, din ignoranța pe care o mențin, din obstacolele pe care le pun în calea tranzacțiilor, — *din războaiele pe care le pornesc*». Nu vor fi considerate intempestive aceste anateme, dacă se va citi cartea pe care Patrice Larroque⁷⁷ a publicat-o în 1856. *Războiul și armatele permanente*, operă încoronată și de Congresul Amicilor păcii, este o scriere demnă de a fi studiată, atât de către oamenii de stat, cât și de către economiști și filosofi^{XIII}».

În opera aceasta, supune atenției numeroase exemple de literatură ce poate fi definită drept pacifistă, precum opera lui Gratry⁷⁸ *Pace. Meditații filosofice și religioase*, din 1861. Dora d'Istria scrie despre el că:

---

⁷⁶ Economist și publicist francez de mare valoare, Bastiat s-a inspirat din idei deja în circulație, condamnând teoriile protecționiste. Anii vieții: 1801-1850.

⁷⁷ Cartea lui Patrice Larroque (1801-1879) a cunoscut și o ediție secundă în 1864, semn al succesului în epocă.

⁷⁸ Alphonse-Joseph Gratry (1803-1872) a fost un important teolog și scriitor francez creștin.

„Se interesează mai mult de «Republica creștină» decât de sectarii din alte religii. Ar vrea de aceea ca această Republică să dea restului universului exemplul virtuților pacifiste, despre care el pare a nu avea niciun gând. «Popoarele și guvernele trebuie să renunțe, spune acesta, la stupidul drept de cucerire și să revină la ideea *Republicii creștine*, marele ideal al lui Henric al IV-lea, adică la intima alianță a națiunilor creștine — înlăturarea imperiului otoman — efortul leal făcut în comun pentru a pune ordine în lume. *Pacea, iată datorია, iată salvarea!*» Preotul academician — continuă Autoarea — arată care ar fi urmările politicii opuse: «În chiar acest moment noi suntem pe buza abisului și deja suspendați în gol. Un război european sau, spre a spune mai bine, universal e aproape să izbucnească. Vor curge râuri de sânge, națiunile vor fi ruinate pentru un secol, mizeria însutită va dezlănțui războiul social și ultimele excese ale anarhiei și toate furiile sale. *Și toate acestea vor fi rodul orbirii îndărătnice a celor care conduc lumea*». Fără îndoială există mai mult de o singură contradicție în cartea aceasta, predicând, autorul catolic pacea și însărcinând Europa să urmeze o politică ce ar face încă inevitabile mai multe războaie. Dar trebuie să-i fim recunoscători Părintelui Gratry, pentru că a protestat energic împotriva tristelor teorii ale lui Joseph de Maistre⁷⁹, și pentru că, vorbind despre flagelul războiului, a folosit expresiile creștinilor sinceri^{XIV}».

Itinerariul ei continuă cu analiza unor pagini ale lui Proudhon, arătând încă o dată că este integrată pe bună dreptate și cu deplină cunoaștere în dezbaterea filosofică și politică a contemporaneității sale. Scrie docta aristocrată:

---

⁷⁹ Originar din Savoia (pe atunci parte a Regatului Sardiniei), Joseph de Maistre (1753-1821) a fost prim născut al contelui François-Xavier de Maistre. Licențiat în drept la Universitatea din Torino, poliglot reductabil, pasionat de teologie, istorie, politică, literatură, filosofie. Diplomat la curtea imperială din Petersburg, cu începere din 1802. A fost un aspru critic al revoluției franceze din 1789, îndreptată în chip blasfem contra monarhului, văzut ca uns al lui Dumnezeu. Căzut în dizgrația țarului Alexandru I, se stabilește la Torino, unde și este îngropat, în biserica Sfinților Martiri.

„În chiar anul în care Părintele Gratry își publica lucrarea, un scriitor socialist, pe atunci renumit, P. J. Proudhon⁸⁰, [...] nu dădea mai mare atenție socialiștilor decât economiștilor. [...] În prima parte a cărții lui, Proudhon îi ia ca adversari pe inamicii războiului. Înălță un fel de imn în onoarea lui Marte și îl întrece chiar și pe impetuosul Joseph de Maistre. De fapt, scriitorul savoiard nu consideră războiul ca fiind un adevărat ideal, ci ca pe o pedeapsă dată omenirii corupte până la rădăcini. Proudhon, din contra, îl prezintă ca pe o putere infailibilă care face să triumfe Dreptul, care tinde să scape lumea de popoarele a căror slăbiciune nu este decât rezultatul propriei lor degradări, al înclinațiilor lor lașe, al instinctelor de îmbuibare, ca o forță misterioasă ce concretizează o constantă alegere, înlocuind din speța umană elementele uzate și inutilele progresului cu elementele vii și active^{XV}”.

Continuă:

„Orice război ce reușește este drept, orice război pierdut este nedrept, nu există alt criteriu. Este sigur că n-ar fi fost mai puțin drept pentru restaurarea Republicii Venețiene și pentru Irlanda, a cărei independență era cu ardoare invocată de Părintele Gratry. Proiectul său este «reabilitarea unui drept rușinos nerecunoscut de către juriști — fără de care, nici dreptul mulțimilor, nici dreptul politic, nici dreptul civil nu au o bază solidă: acest drept e *dreptul forței* — drept real, la fel de sacru ca oricare alt drept, căruia conștiința omenească, în pofida divagațiilor de școală, i-a dat crezare în toate timpurile, și pe care se odihnește, până la urmă, edificiul social». Avantajele războiului, din unghi de vedere moral, sunt la fel de ușor de demonstrat: «el scoate în evidență curajul nostru și confirmă, revigorează națiunile pe care pacea le-a domolit, consolidează

---

⁸⁰ Pierre-Joseph Proudhon fiind autodidact, cu merite notabile în filosofie, sociologie, economie, gazetar de mare succes, va da o amplă răspândire ideilor sale primite cu entuziasm de muncitorii francezi și nu doar de către aceștia. Antiviolenț, se va autodefini drept anarhic, însă conferind termenului conotații pozitive, prin stabilirea unei sinonimii cu ordinea. A fost, mereu, adeptul dialogului, al concilierii, chiar și în momente de mare tulburare socială, fapt ce explică interesul Dorei d'Istria pentru unele puncte de vedere ale sale.

statele, pune la încercare rasele, dă stăpânirea celui demn de asta, comunică tuturor, în societate, mișcarea, viața, văpaia»^{XVI}.

După ce a scos în evidență prima parte a operei lui Proudhon, în care pare a se afla, după Dora d'Istria, o aprobare a războiului, ia spre analiză a doua parte a lucrării, în care pune în lumină o răsturnare a concepției despre război a autorului:

„În antiteză, războiul, considerat până acum în principiul său ideal, apare în formele lui, ce sunt odioase, brutale și revoltătoare. Acesta nu e decât vechea hăitire a omului, capcană infamă, tristă moștenire a vremurilor în care strămoșii noștri viețuiau ca niște brute, veritabil asasinat, căruia numai prejudecățile și obișnuința ne împiedică să-i vedem caracterul abominabil. Se dă prea multă onoare unui astfel de vandalism, atribuindu-i ca principiu politica. Războiul nu are ca principiu decât mizeria castelor orgolioase și lacome, râvna după bunuri materiale a popoarelor înfometate și lipsite de inteligență, mereu gata să profite de națiunile vrednice, opulente, inteligente și civilizate, spre a le fura rodul unei acțiuni ce onorează și îmbogățește specia noastră. Nedreptatea cauzei are trebuință de imoralitatea mijloacelor. Frauda, minciuna, spionajul, pirateria, jaful — oribile în timp de pace — devin întrutotul legitime^{XVII}».

Imediat, Dora d'Istria își însușește strigătul de durere al omenirii lovite de război și, imaginându-și că «poate să o zică în numele său, omenirea nu mai vrea război^{XVIII}».

Continuă situându-se contra unor teorii ale progresului, cărora — conștientă de limitele conexe acestora — le pune în evidență pericolele sociale. Scrie:

„Cum iubirea este un mijloc de care se slujește puterea oarbă și surdă ce conduce destinele lumii, ca să asigure pe seama fericirii, a odihnei și, adesea, a vieții indivizilor, perpetuarea speciei; furia bătăliilor este după

acesta [Eduard Hartmann⁸¹], una dintre vicleniile utilizate de către *Inconștient* spre a împinge specia umană la a-și împlini destinele. Hartmann adoptă, dezvoltându-le și fortificându-le, cu ajutorul teoriilor lui Darwin, ideile lui Cousin despre superioritatea necesară a învingătorilor asupra învinșilor. “Bătălia vieții” — fie că este vorba despre industrie ori despre război — asigurând în mod infailibil triumful celor mai buni lucrători ai progresului, trebuie să considere compasiunea ca fiind un stupid sentimentalism ce îi inspiră pe aceia care sucombă zi de zi sub ochii noștri, chiar și în epoci care par lipsei noastre de reflecție pașnice^{XIX}.”

Interesantă și originală este critica de ea făcută determinismului social ce se ivește din aplicarea acestor teorii care leagă ideea de progres de necesitatea războiului, a devastărilor, a distrugerilor, a uciderilor:

„Modul acesta de a vedea dă întâietate ipotezei că toate evenimentele petrecute erau imperios reclamate de interesul speciei umane, că toate au contribuit la dezvoltarea civilizației și nu au fost decât practicarea legii progresului. Se pare că un asemenea mod de a considera faptele ar trebui să ne conducă la filosofia istoriei propusă de către optimiști, care din cauza indulgenței față de unele personaje, stârnea mânia legitimă a lui Quinet⁸². Este dificil a crede că Europa ar fi avut nevoie, pentru a

---

⁸¹ Precizarea dintre parantezele drepte e făcută de Roberta Fidanzia. Karl Robert Eduard von Hartmann (1842-1906) a fost un erudit filosof german, ale cărui lucrări — editate cu începere din 1868 — îi erau binecunoscute principesei Ghica, precum și lui Mihai Eminescu.

⁸² Edgar Quinet (1803-1875) a fost un important intelectual și politician francez foarte atașat de români. Fiu unic al unui militar, și având o mamă foarte pioasă, inclusiv după moartea, în 1852, a primei lui soții, și căsătoria cu Hermiona, adorata fiică a lui Gheorghe Asachi, Quinet i-a sprijinit constant pe tinerii revoluționari români de la 1848 și, ulterior, pe unioniștii români, care i-au fost studenți la *Collège de France*. A fost un model de patriotism, demnitate, consecvență morală. A purtat o interesantă corespondență cu Dora d'Istria, îndeosebi în primii ani, când principesa a locuit în Elveția și în Belgia.

progresă, să fie cu cruzime răscolită în secolul al cincilea de către Attila și nomazii lui feroci [...] acele rase inferioare cărora li se decretează exterminarea în masă nu se poate crede că nu ar avea, grație extremei varietăți a climei, o însărcinare stabilită de împlinit? Rasa model, care se cuvine să dea lumii adevărata civilizare, este în stare să depășească focurile ecuatoriale și gerurile de la Pol? De altminteri, povârnișul este alunecos, când se pretinde a înlocui legile naturale cu aceste concepții^{XX}».

În concluzia reconstrucției acesteia, Autoarea face să fie explicită intenția parcursului ei: adică acela pe care până aici l-a expus dovedește că «prieteniile păcii sunt încă foarte departe de a fi triumfat asupra numeroșilor și temuților inamici ai lor^{XXI}».

Confruntând, totuși, ideile actuale cu acelea de la începutul secolului, ea poate constata că opiniile acestei generații sunt mult mai pașnice decât ale generației ce a precedat-o. De exemplu, în Italia, elocvența lui Pasquale Mancini⁸³

---

⁸³ Excelent gânditor, patriot cu puternice simpatii garibaldiene, avocat. Mare orator și influent om politic de stânga, marchizul Pasquale Stanislao Mancini (1817-1888) a fost membru fondator, în anul 1874, și primul președinte al Institutului de Drept Internațional, instituit încununat cu Premiul Nobel pentru Pace (1904), ce funcționează și în prezent. Mancini a fost și un fervent militant pentru abolirea pedepsei capitale în Regatul Italiei, realitate, în fapt, concretizată în 1878, an când Regele Umberto I va da și o amnistie generală, fiind comutată pedeapsa cu moartea în închisoare pe viață, inclusiv pentru anarhicul Passanante, care atentase la viața monarhului menționat, în luna noiembrie din acel an, caz amplu dezbătut în epocă, inclusiv de către Eminescu. Anterior, fusese desființată, la Florența în 1853, iar — și mai înainte — în Republica San Marino. În Serenissima Republică Venețiană, a fost abolită în anul 1786, dar reintrodusă în 1853. Pedeapsa capitală va fi scoasă complet din Codul Penal al Italiei, în anul 1889, reintrodusă de Benito Mussolini, din nou abolită după al doilea război mondial. Originar din regiunea Campania, Mancini fusese condamnat la 25

argumentează «a decis camera deputaților să emită un vot în favoarea arbitratului internațional^{XXII}». În lectura ei, se pare că eforturile acestor oameni eminenți au fost rodnice, dat fiind că națiuni întregi, afirmă Dora d'Istria, s-au pronunțat, cum urmează, în favoarea:

„unei politici mai raționale, mai umane, mai creștine decât cea în care secolul acesta a văzut teribilele consecințe: «noi am asistat, zice *La Liberté*⁸⁴, la începutul secolului la o politică a *marilor pași*: istoricul nu mai este decât un notar care îi înregistrează achizițiile; fiindcă setea de averi, ce guvernează oamenii acestui veac, stăpânește și națiunile. Ele se năpustesc la cuceriri; este o întrecere cine se va îmbogăți mai întâi. Și în mijlocul acestor furori, Omenirea pășește și se reafirmă, progresul se împlinește. Ce va fi când pacea va avea prestigiul războiului; când artele și industria se vor bucura de rodul atâtor energii irosite, când, în fine, oamenii vor înceta să se devoreze între ei?^{XXIII}”.

---

de ani de închisoare pentru activitate antiburbonică, a trăit mulți ani în pribegie, a fost ministru al instrucțiunii publice în guvernul Urbano Rattazzi, apoi, ministru de justiție și, mai târziu, ministru de externe al Regatului Italiei, în guvernul Agostino Depretis. A premers lupta pentru abolirea pedepsei cu moartea și a torturii prestigiosul intelectual sicilian Argisto Giuffredi, în secolul al XVI-lea, cum a demonstrat cu argumente limpezi Leonardo Sciascia. Determinantă în impunerea acestui punct de vedere va fi lucrarea lui Cesare Beccaria *Despre delictes și pedepse* (1764), text juridic de însemnătate deosebită.

⁸⁴ Cotidian fondat în 1865 de către Charles Muller, preluat în 1866, de Émile Girardin, care-l conduce până în 1870. Mai înainte, Girardin fusese directorul ziarului *La Presse*, care acorda mult spațiu culturii, în special, literaturii vremii. Foarte longeviv, ziarul *La Liberté* va apărea până în anul 1940.

3.2. Legătura ideală cu Kant

Cum s-a văzut, unul dintre interlocutorii Dorei d'Istria este Immanuel Kant. E necesar a sublinia că în cultura italiană a începutului de secol al XIX-lea, filosoful german a fost cunoscut numai indirect, prin intermediul scriitorilor francezi sau prin traduceri făcute rudimentar. Prin urmare, cunoașterea gândirii lui ce se putea avea în acel mod era inevitabil fragmentară și inexactă.

Destul de repede, totuși, oameni de știință și gânditori precum Galluppi⁸⁵ și Rosmini⁸⁶ au luat contact cu kantianismul, socotindu-l cel mai important punct de referință al liniei subiectiviste a filosofiei moderne, care s-a concentrat progresiv și s-a fixat asupra eului, până la a-l face unica principală referire a cunoașterii și acțiunii, rupând în acest mod raportul cu realitatea obiectivă și cu Ființa.

Este plauzibil a gândi că Dora d'Istria a citit operele lui Kant în limba originală, putând să se folosească de cunoștințele sale și, poate, de posibilitatea de a veni în contact cu scrierile lui, înainte de a fi putut să facă acest lucru oamenii de știință italieni.

---

⁸⁵ Baronul Pasquale Galluppi (1770-1846) a fost un interesant filosof italian, cu solidă cultură clasică și modernă, profesor la Universitatea din Napoli, bun cunoscător al operei lui Kant. Era descendentul unei familii aristocratice din Calabria, va desfășura o activitate științifică impresionantă și va fi precursor al Filosofiei matematicii, important exponent al Filosofiei istoriei, în Italia.

⁸⁶ Antonio Rosmini Serbati (1797-1855) descendent al unei familii aristocratice din Trentino Alto Adige, după studii juridice și teologice la Universitatea din Padova, se dedică vieții sacerdotale și scrierilor filosofice, fiind legat prin frumoase prietenii cu Alessandro Manzoni, Niccolò Tommaseo, Vincenzo Gioberti, Giovanni Stefani. Beatificat în anul 2007.

Interesant, de aceea, este a nota prezența afinităților între gândirea celor doi autori. Kant recunoaște condițiile păcii în constituția republicană a fiecărui stat, în federalizarea statelor între ele și în dreptul cosmopolitic^{XXIV}.

Unicul element care trebuie să-i orienteze pe oameni de-a lungul desfășurării evenimentelor istorice este ideea rațională a unei comunități pașnice a tuturor popoarelor pământului. Aflat într-o poziție antideterministă, asemănătoare aceleia susținute de Dora d'Istria, Kant nu consideră că istoria oamenilor s-ar desfășura după un plan predeterminat și infailibil.

Confruntându-se cu lucrarea lui Herder⁸⁷ *Idei pentru filosofia istoriei omenirii*^{XXV}, Kant neagă posibilitatea descoperirii în istorie a unei ordini armonice și progresive, a dezvoltării naturale și continue a tuturor puterilor spiritului. El observă că tendința naturală a omului este aceea să atingă fericirea sau perfecțiunea, prin utilizarea rațiunii, adică prin libertate. Omul poate obține fericirea cu adevărat numai într-o societate politică universală, în care libertatea fiecăruia să nu afle alte limite decât libertatea celorlalți. Planul natural al istoriei omenești, dezvoltarea spre care tinde aceasta, nu pot fi, așadar, decât realizarea unei societăți politice universale^{XXVI}.

De fapt, precum ieșirea din starea de natură — instabilă și incertă — și transformarea drepturilor prezente aici din provizorii în obligatorii reprezintă pentru Kant o adevărată

---

⁸⁷ Johann Gottfried Herder (1744-1803) a fost un influent filosof, istoric, teolog, lingvist, folclorist, literat german. De origini foarte modeste, devine elev al lui Kant, studiază la Universitatea de Königsberg, va fi prețuit de Goethe, Schiller și alți artiști și oameni de știință de seamă. Înnobilat în 1802. Mason, ideile sale vor avea ecou puternic în diverse domenii.

datorie morală — fără nicio conotație utilitaristă — în același mod statele au datoria de a fonda o federație precum ideea unui stat originar sau o uniune de popoare, a căror federație nu dă naștere unei puteri suverane sau unui stat deasupra statelor, având, în schimb, conformația unei asociații, în care fiecare membru este chemat să colaboreze cu ceilalți, într-un raport de paritate. E interesant a ne aminti, în acest moment, de cele trei articole — din cele șase preliminare redactate de Kant — care stabilesc condițiile necesare pentru instalarea unei păci durabile:

1) Niciun tratat de pace nu poate fi considerat ca atare, dacă e făcut cu tacita posibilitate a unor pretexte pentru un viitor război; cum a fost deja subliniat, și Dora d'Istria scrie pentru a susține idealul de pace durabilă între popoare, care, văzându-și recunoscută propria independență și propria identitate, în virtutea faptului de a se fi reunit în jurul aceleiași culturi și a acelorași tradiții, pot, trebuie și reușesc să se respecte reciproc.

2) Niciun stat independent nu poate fi achiziționat de către un altul prin succesiune ereditară, prin schimb, cumpărare sau donație. Și aici se aud ca un ecou cuvintele Autoarei, când afirmă că niciun principe nu poate sta pe tronul unui stat străin, fiindcă nu i-ar prii aceluiași popor, necurgându-i în vine același sânge;

3) Armatele permanente cu timpul trebuie să dispară complet^{xxvii}. Cu toate că Dora d'Istria nu face referire explicit la problema armatelor, viziunea sa creștină despre societate implică în mod necesar repudierea războiului, evidentă mai ales în momentul în care afirmă că războaiele ce răscolesc Europa — deși ea este o paladină a popoarelor oprimate — vor fi o rușine ce va păta pentru totdeauna

secolul al XIX-lea, și vor fi astfel tocmai fiindcă sunt cauzate de eroarea făcută de Imperiul Habsburgic de a domina popoare diferite de cel propriu.

Dacă pentru Kant, în fine, republica este condiția păcii, deoarece, fiind cerută aprobarea cetățenilor dacă să se facă ori nu război, nimic nu este mai natural decât a gândi că, trebuind să cadă asupra lor toate calamitățile războiului... «ei vor reflecta îndelung înainte de a începe un joc atât de rău», pentru Dora d'Istria, condiția de a elimina războiul — deja s-a spus în mai multe ocazii — este recunoașterea teritoriului, a limbii, culturii, a tradițiilor fiecărui popor, aceasta făcându-l independent și eliberat de orice opresiune. În aceasta constă fericirea națiunilor pentru Dora d'Istria.

3.3. Pacifismul democratic

Argumentul asumat de către Kant este comun întregului pacifism democratic^{XXVIII}, ce ar fi în mod sporit susținut în secolul următor și care se bazează pe presupunerea că principala cauză a războaielor e arbitrarul principesc și, de aceea, problema păcii poate fi rezolvată numai prin transformarea statelor absolutiste în state cu suveranitate populară. Într-un anume sens, totuși, poate fi făcută referire la conceptul de suveranitate populară și în gândirea Dorei d'Istria, fiindcă ea — într-un fel — îl afirmă când insistă mult asupra temei apartenenței unui popor la teritoriul său, la propria cultură, la tradițiile și limba lui. Suveranitatea populară, așadar, pentru Dora d'Istria este de tip cultural și e fondatoare de societate națională, precum și făuritoare, în spiritul respectului reciproc, a comunității socio-politice a

țării europene⁸⁸, unite în comuna cultură greco-latină și creștină.

---

⁸⁸ O putem considera pe vizionara savantă română o precursoră a ideii de Uniune Europeană creștină, deși premoniția ei privind realitatea recunoașterii rădăcinilor creștine ale popoarelor Vechiului Continent a fost zădărnicită cu tot dinadinsul, episodul Rocco Buttiglione, din anul 2004, fiind elocvent.

Capitolul al IV-lea

Dora d'Istria și gândirea creștină

În opera Dorei d'Istria apare în formă embrionară, nu în mod expres elaborată și organizată după o schemă teoretică bine definită, tema iubirii creștine. Ea, cu certitudine, nu realizează o operă sistematică ori sistematizată din punct de vedere filosofico-politic, dar oferă cu siguranță sugestii de reflecție importante, întrucât premerge marile teme filosofico-politice de început de secol al XX-lea.

În paginile ei, de fapt, se pot afla elemente de afinitate cu gândirea lui Maritain¹, în special cu referire la concepția antropologică, aceasta fiind baza de construcție a unei ordini politice echilibrate, care să fie calea de ieșire din socialism și industrialism.

Din anumite unghiuri, în opera Dorei d'Istria se pot suprapune categoriile de socialism/ industrialism și categoriile de comunism/ capitalism, pe care le detesta Maritain însuși. Ambii, de fapt, sunt în căutarea — în epoci diferite, însă nu îndepărtate — unei căi socio-politice care să permită construirea unei societăți ordonate în jurul recunoașterii omului, sub forma categoriei de persoană, la Maritain, ca atare și a recunoașterii la oameni a reciprocei legături relaționale ce reiese din capacitatea umană de a transcende existența oamenilor în dubla direcție, orizontală-celălalt om, și verticală-Dumnezeu. Este vorba, prin urmare, de a nu cădea, pe de o parte, în eroarea colectivistă, care absoarbe omul-persoană într-un tot indistinct, iar, pe de altă

parte, în eroarea individualistă, care îi neagă omului orice formă de relaționare, ambele direcții conducând la degradarea ființei omenești și a societății. La Dora d'Istria, sentimentul creștin și referirea la principiile evanghelice par să anunțe într-o oarecare măsură opiniile reprezentate de Maritain, care afirmă că în căutarea unității sociale, a justiției și a păcii între oameni și popoare totul trebuie să fie însuflețit de caritate, care este cel mai pătrunzător mijloc de a face să circule, cu binele suprem, orice bine.

Numai o forță precum iubirea este în stare să unească și să-i asocieze pe oameni și popoarele, făcându-i să fie ca unul într-o societate perfectă. Cu certitudine aceasta din urmă nu se obține când se pun numai datoria, justiția și puterea în locul carității creștine, dinadins ignorate^{II}.

Dacă pentru Maritain numai Dumnezeu este adevărata forță a unității și a destinului omenesc, numai în el se unifică viața individuală și socială și se concentrează dreptatea și caritatea, numai în el se întrepătrund reciproc, anulând antinomiile alterității și ale identității, ale singularității și ale comunității, la Dora d'Istria numai adevărata și concreta adeziune la principiile biblice conduce oamenii la a se recunoaște ca aparținând unui popor și popoarele la a recunoaște că aparțin unei omeniri comune.

Scritoarea, așadar, pare să anticipeze câteva aspecte ale gândirii lui Maritain: sufletul său democratic, nu doar derivă din inspirația evanghelică, ci nu poate subzista fără aceasta.

Afirmă recunoașterea individuală de apartenență la o omenire comună, existența drepturilor umane, respectarea justiției; mai susține noțiunea și respectul pentru demnitatea poporului, care este o demnitate spirituală și care, ca pentru

Maritain, se revelează cui știe să o iubească; și ca Maritain, hrănește sentimentul fraternității^{III}.

Maritain pare din nou a parcurge — involuntar — punctele nodale și puțin detaliate ale gândirii Dorei d'Istria, când pune în evidență legătura între Democrație și Creștinism în plan valoric, identificând caracteristicile distinctive ale democrației, înțelese ca politică naționalistă, pluralistă, comunitară și antiperfecționistă, adică fondată pe primatul persoanei ca valoare în sine, pe respectul față de pluralism ca valorizare a diversităților individuale, instituționale, culturale etc.

Cum deja a fost subliniat, pentru Dora d'Istria religia creștină are un rol decisiv în societate și în realizarea personală a indivizilor.

Conștientă de faptul că tocmai cultura iluministă subapreciase rolul religiei în favoarea aceluia al rațiunii, Autoarea înțelege și exaltă valoarea ideilor religioase, întrebându-se cum de a fost posibil a goli de esența democratică Sfintele Scripturi.

Aționează în felul acesta, pentru recuperarea elementului religios în interesul dinamicilor sociale și politice. Influențată de gândirea lui Lamennais, elaborează o viziune socio-politică, recunoscând în Iisus pe acela care căutase a readuce Ebraismul la valorile originare, profund și radical democratice, așa cum fuseseră exprimate în Sfintele Scripturi, ulterior falsificate.

Lamennais⁸⁹ arată că societatea politică trebuie reconstituită cu auxiliul societății religioase, care e unica

---

⁸⁹ Hugues-Felicité Robert de Lamennais (1782-1854) era descendent al unei familii înnobilate de Ludovic al XVI-lea. Devenit sacerdot, combate

societate adevărată; există societate, dacă există religia, adică Creștinismul^{IV}.

Dora d'Istria vede viitorul lumii în Democrație și susține construirea ei referindu-se la egalitatea constitutivă a ființelor omenești între ele, în virtutea întrupării lui Iisus care, ca fiu al lui Dumnezeu, îi face pe toți oamenii fii ai aceluiași tată, prin urmare, frați, așadar egali cu toții.

4.1. Iubirea creștină ca legătură socială

În gândirea Dorei d'Istria, cu toate că nu exprimată în mod explicit — cum s-a spus — există tematica iubirii, a legăturii relaționale, ce se configurează în gândirea creștină sub forma carității. Istoria demonstrează că e dificil de trăit la *caritas generi humani*⁹⁰. În plus, dacă nu se trăiește milostivirea, nu se trăiește nici justiția! Acestea coexistă. În concepția sa de democrație evanghelică, Dora d'Istria reia temele antropologiei creștine. Când Iisus susține dreptul la justiție și când laudă caritatea, condamnând folosirea forței, subliniază dispoziția interioară ce trebuie să evedențieze justiția nouă și

---

ateismul iluminist, dar va susține autonomia statului în raport cu papalitatea, va scoate periodical *L'Avenir*, apropiat de ideile liberale. Scrierile lui recomandă un creștin fervent, ce nu iubește ierarhiile bisericesti și imixtiunile în politică ale Vaticanului, ceea ce-l va determina pe papa Grigore al XVI-lea să elaboreze enciclica *Mirari vos*, în 1832, prin care se opune reformelor în biserică, condamnând libertatea de conștiință, de gândire și a presei, opunându-se separației dintre stat și biserică, divorțului, reafirmând celibatul sacerdotal, sprijinind monarhia. Desigur, Dora d'Istria împărtășea numai o parte din aceste valori, pe altele socotindu-le caduce, tocmai pentru că era o intelectuală cu gândire vizionară.

⁹⁰ *Milostenia speciei umane* (lat.).

afirmă că această dispoziție intimă este mila prezentă în inimile noastre. Iubirea, de fapt, se cuvine să recunoască și să facă a fi respectate drepturile celorlalți, care devin, prin puterea milei, drepturi de frați uniți cu noi întru Dumnezeu^V.

Disciplina etico-juridică a vieții individuale și a vieții în societate se dovedește a fi insuficientă și îngustă fără sublimarea dreptului și a moralei iubirii care este Dumnezeu. Creștinismul i-a adus lumii dreptul și libertatea, unite, nicidecum separate una de cealaltă^{VI}. Recunoașterea legăturii de iubire marchează trecerea de la personalitate la socialitate^{VII}. Dacă omul ar avea numai libertatea, ar putea fi tentat să se închidă în sine însuși, ceea ce ar însemna începutul Individualismului⁹¹.

Omului i-a fost dată și, ba chiar înainte de orice, datoria carității, care se concretizează în datorie socială. Și, prin urmare, puterea morală a libertății îi slujește pentru a exercita caritatea în scopul de a pune în aplicare harul acesteia. De aceea, legea libertății este legea milosteniei.

Libertatea este libertate, dacă e alcătuită din iubire. Întrucât, trăind iubirea, libertatea se concretizează în a servi altora, în felul acesta, ea se întâlnește cu autoritatea. Și autoritatea Creștinismului este slujire: cine comandă servește. Ca atare, autoritatea e o protejare a libertății, prin care se înțelege ascultarea, ce devine act de iubire: cine îl împlinește face acest lucru în mod neconstrâns, alegând prin voință proprie acea supunere prin care se devine unul singur, ceea ce

---

⁹¹ Poziție filosofică, morală, politică, ideologică prin care este accentuată poziția privilegiată a individului și care conduce în mod firesc la Liberalism, Libertarism, Existențialism. La polul opus, se află Colectivismul.

este exact gest de iubire. În iubire se împlinește revoluția creștină.

Afirmând Dora d'Istria trebuința de redescoperire a idealurilor biblice, pentru construirea unei societăți de pace și dreptate, admite că esența Creștinismului este iubirea^{VIII}. Când Autoarea susține că niciun principe nu poate ședea pe un tron străin, afirmă că din contra orice popor trebuie să fie condus de către un principe — sau de o orânduire — care să fie animat/-ă de iubirea pentru acesta, care se realizează în atingerea binelui comun, ce este autodeterminare, însă și participare la cea mai amplă societate omenească.

Pare să se audă ecoul cuvintelor lui Feuerbach⁹²: „noua filosofie se bazează pe adevărul iubirii... Unde nu există iubire, nu există nici adevăr^{IX}”.

Există, așadar, o conexiune de nezdrunțat între iubirea pentru o persoană și recunoașterea adevărului ființării sale: adevărul e fundamentul iubirii. Reiese clar sensul iluziei că omul ar putea avea rost în sine însuși, uitând de legea lui Dumnezeu. Valorile revoluției franceze adică libertatea,

---

⁹² Ludwig Andreas Feuerbach (1802-1872) a fost un filosof important, continuator al stângii hegeliene, al libertății de gândire dorite de Giordano Bruno, Spinoza, Fichte, așadar un critic al religiei foarte influent. În familia sa foarte numeroasă (avea zece frați și surori, cu înclinații către studiu, un frate mai mare, Karl Wilhelm, fiind matematician de referință), fiu al unui eminent jurist și profesor universitar și al unei aristocrate, primise o solidă educație religioasă protestantă, însă preferă să facă aprofundate studii filosofice, apreciind cu osebire lucrările lui Descartes și Spinoza, ceea ce-l va determina să considere că maestrul său, Hegel, a creat prin opera sa o teologie filosofică, el însuși scriind sute de pagini de meditații asupra Creștinismului. A fost preocupat de tema păcatului, a eticii, a fericirii, a imortalității sufletului. Este autorul unui impresionant epistolar cu personalități semnificative ale epocii.

egalitatea și fraternitatea au fost în mare parte trădate — cum pune în evidență și Dora d'Istria — fiindcă s-a dat uitării că nu poate exista frățietate fără iubire, nici adevărată egalitate morală a oamenilor, fără a accepta că suntem cu toții fii ai aceluiași tată: Dumnezeu. Pentru Scriitoare, adevăratul cod al iubirii este codul lui Hristos, conform căruia rânduiala conviețuirii ființelor omenești este de natură morală. Numai iubirea ne face să simțim și să trăim ca pe niște necesități proprii trebuințele celorlalți și să le respectăm fiindcă sunt analoge cu cele proprii. După cum exigența independentistă și de recunoaștere a identității unui popor în propria lui patrie se potrivește perfect — pentru Dora d'Istria — cu recunoașterea iubirii de patrie a unui alt popor și cu exigența identitară.

Din necesitatea unui respect reciproc se ivește, la rândul său, trebuința unei adevărate politici creștine, care este politică autentică, pacea fiind operă a dreptății și a iubirii, parte esențială a virtuții politice^X.

O concepție socială și politică sănătoasă trebuind, pentru amândoi autorii, să fie bazată pe iubirea și pe fraternitatea universală⁹³, este prin urmare o concepție de inspirație biblică. De aici, caracterul evanghelic al democrației, va arăta

---

⁹³ Idealul fraternității, posibil în optică creștină, a fost cultivat intens, cu osebire în Romantism și ulterior. Nume precum Lamartine, Hugo, Émile Zola, Lev Tolstoi, Anatole France, Antoine de Saint-Éxupery, Mahatma Gandhi strălucesc între adepții acestui ideal, care ar putea înlătura fracturile ce poartă la delincvență majoră, războaie, ruinatoare ciocniri între culturi. Din familia conștiințelor de encomiabilă altitudine aici menționate face parte, în chip evident, și Dora d'Istria.

și Bergson⁹⁴:

„Democrația proclamă libertatea, presupune egalitatea și împacă aceste două surori dușmane, amintindu-le că sunt surori, punând deasupra a orice fraternitatea. A se lua din acest unghi concepția republicană: se va vedea că al treilea termen elimină contradicția, atât de frecvent semnalată de ceilalți doi, iar fraternitatea este esențială: aceasta ar permite să spunem că democrația este de esență biblică și că are ca motiv dominant iubirea^{XI}”.

La acest lucru face referire educarea morală a poporului a cărei paladină se proclamă și scriitoarea Dora d'Istria.

De aceea, a sosit momentul de a se recupera autentică morală creștină și de a se continua pe calea progresului și a libertății individuale.

Chiar dacă nu explică în mod concret ce înțelege prin Democrație, Autoarea lasă a se crede că este vorba de o formă de trai civilizată, în care domnesc libertatea, egalitatea indivizilor, iubirea pentru patria mamă și educația morală a poporului⁹⁵.

---

⁹⁴ Henri Bergson (1859-1941) s-a născut la Paris într-o familie ebraică provenind din Polonia, în linie paternă, respectiv, din Irlanda, în linie maternă. Studiază la celebra *École Normale Supérieure* și la Universitatea *Sorbona*. Maestrul său a fost filosoful creștin Léon Ollé-Laprune. Va fi supranumit *filosoful bucuriei*, fiindcă va fi, repetat, atras de tema aceasta. Bergson devine academician, în 1914, va primi premiul Nobel pentru Literatură (1927) și Legiunea de Onoare (1930), lucrările sale fiind traduse în numeroase limbi, va fi invitat să țină cursuri și conferințe în diverse universități străine. Dorind să se convertească, deoarece vedea în Creștinism o continuare a Ebraismului, la dorința lui expresă, funeraliile sale vor fi oficiate de un preot romanocatic.

⁹⁵ Modernitatea gândirii Dorei d'Istria reiese pregnant din propunerile, analizele, argumentațiile despre Democrație, necesitatea găsirii modalităților de realizare a conviețuirii civilizate, pașnice a locuitorilor Planetei Albastre, în spiritul etosului creștin.

În centrul reflecției sale, Scriitoarea pune drepturile inviolabile ale indivizilor și demnitatea lor, susținând că Democrația, fiind aplicarea ordinii sociale a valorilor creștine, ar fi permis ameliorarea condițiilor de viață ale poporului, desigur și pe ale femeilor⁹⁶. Acestea din urmă, de fapt, reprezintă o altă mare temă a operei sale.

În ansamblu, în felul acesta poate să fie considerat pacifismul Dorei d'Istria, care atribuie educației⁹⁷ — îndatorire în mod expres feminină — formarea popoarelor în spiritul respectului reciproc.

---

⁹⁶ Fără să fi fost o militantă declarată, fără să fi participat la manifestări de stradă, principesa Elena Ghica poate fi considerată o feministă de prim rang (care a ocolit cu înțelepciune exagerările, radicalismele contraproductive), iar ideile sale privind emanciparea femeilor prin cultură au urnit multe conștiințe, pe ambele țărmuri ale Atlanticului, unde lucrările ei au fost publicate în cele mai prestigioase reviste și în semnificative edituri ale timpului. Formidabilul respect pe care l-a meritat cu prisosință Dora d'Istria, pe durata maturității sale creatoare, a fost o implicită motivație pentru mulți părinți să le dea și fiicelor școală. Imens a fost meritul marelui ban și exemplar părinte de fete (în familie au existat și două fete mai mici, care nu au excelat, totuși, precum și trei băieți) Mihalache Ghica, tatăl Elenei, precum și genialitatea fetiței venite pe lume în București, în ianuarie 1828, uimitoarea ei poligloție precoce (care a stârnit uimirea savantului german August Humboldt, în anul 1845, rămâne un model neîncetat valabil. Exact cunoașterea unui impresionant număr de limbi străine clasice și moderne a făcut posibilă publicarea lucrărilor Dorei d'Istria, începând cu acel an – în Franța, Germania, Italia, Grecia, Belgia, SUA, Rusia, Turcia, Brazilia – și, desigur, receptarea sa și în patrie.

⁹⁷ Să fie, oare, exagerată opinia noastră că principesa danubiană cu pseudonim ce-i unește pe români și italieni (istroromâni trăind de secole în frățietate cu italienii, în Peninsula Istria, însă nu doar acolo, ci și în Italia, în lume, oriunde au emigrat – și unii, și alții – în căutare de trai mai bun) premerge și idealuri afirmate cu tărie, în deceniile următoare, de către geniala Maria Montessori?

Capitolul al V-lea

Pedagogie politică

Lupta poporului contra opresorului este un *leitmotiv* universal în Risorgimentul european și, tocmai în scopul acesta, cum anticipat s-a afirmat, educația poporului are o importanță fundamentală, dacă nu chiar este tocmai elementul fundamental al națiunii și al ordinii sale politice. Însuși Niccolò Tommaseo⁹⁸ susținea că «arta de a educa este o politică în sens primar, după cum arta guvernării este un mare sistem al educației¹».

Educarea poporului constă în a-l învăța pe fiecare om să-și recunoască teritoriul, limba și cultura ca fiindu-i proprii, în scopul de a face să se nască în mod spontan în fiecare individ patriotismul, ce va da aripi luptei pentru independență națională față de statele opresoare și abuzive.

Pe lângă aceasta, în momentul în care un popor va fi avut ocazia să se recunoască în propria țară, recunoscând o

---

⁹⁸ Niccolò Tommaseo (1802-1874) a fost una din personalitățile culturale de referință ale Risorgimentului italian și din răstimpul ulterior unității italiene din 1861. Născut în Dalmația, își ia licența în drept la Universitatea din Padova, dar pasiunile sale, pe care le va ilustra prin opere de referință, vor fi lingvistica, literatura, estetica. Opera lui poartă pecetea unei solide credințe creștine, ceea ce va conduce la o puternică empatie în raport cu idealurile defnitorii din lucrările publicate de Dora d'Istria. Activitatea politică în slujba propășirii Italiei îi va atrage lui Tommaseo persecuții continue din partea ocupantului habsburgic, fiind obligat să îndure și exilul. Una din preocupările sale fundamentale a fost realizarea unui monumental dicționar al limbii italiene.

sănătoasă și constructivă iubire de patrie și celorlaltor popoare, respectându-le granițele, cultura, tradițiile și limba. Dragostea de patrie, pe care orice popor o încearcă pentru propria glie, va îngădui construirea armonioasă a societății europene, patrie comună a patriilor.

Educația morală a poporului îmbracă un rol de importanță esențială în gândirea Scriitoarei, tocmai pentru că ea îl recunoaște ca fiind motorul trepidant și protagonistul absolut al istoriei. Viitorul și forța națiunilor, în fapt, se regăsesc în mod intrinsec în popoare, care sunt dotate cu ceea ce Autoarea definește drept autenticele instincte ale omenirii: sinceritatea și generozitatea^{II}.

5.1. Natură și poezie: naționalismul democratic

Precum Dora d'Istria, și Tommaseo considera că:

„Ar fi benefic a se căuta ce anume poate viața civilizată să primească drept înlesniri, perfecțiune din arte... [...] Și multe lucruri, căutând, ar apărea că sunt noi, ele fiind cunoscute deja în vreun colț din Italia, lucruri ce, fiind promovate, ar favoriza prosperitatea națiunii, i-ar înlesni unitatea morală^{III}”.

Ambilor autori le este comună opinia negativă despre industrializare și ideea progresului ca scop ultim al omenirii. Opinia aceasta e legată prin urmare de trebuința de a educa națiunea prin exemplele virtuozității ale trecutului. Scrie, de asemenea, Tommaseo:

„Văzând în toate fabricile moderne acea plicticoasă egalitate, acea grosolană și lipsită de eleganță murdărie, acel lux irosit în ornamente frivole și lipsite de trăinicie, inima se strânge, gândul se îndreaptă cu

dureroasă dorință către vremurile trecute [...] Cum să educi națiunea întru gust mai solid și mai delicat totodată? De unde să începi? Ce mijloace să adopți, exemplele, învățămintele ori legea? Exemplele^{IV}”.

Din această apreciere a amândurora pentru vremurile trecute, percepute ca dascăli pentru evaluarea timpului modern, reiese în comun un alt element: acela al prețurii pentru o potențială deprindere a artei de a trăi civilizat prin rodnică imitare a artei de a cultiva. Sunt puse în valoare frumusețea naturală, absența artificiozității, spontaneitatea în raport cu pământul. Fiecare din aceste elemente, dacă sunt folosite în construirea societății, face să fie fecund traiul civilizat:

„Nici frumusețile naturale nu pot cu toatele să aducă profit. [...] Oamenii, care tind către util, obișnuiesc a vedea frumosul ca frivolitate demnă de dispreț, adesea nocivă. Cum însă suprema plăcere este în virtute, nici utilul suprem nu poate fi desprins de o anume conveniență armonioasă, ce îl face mai prețios și mai scump. Este sigur că între artele ce pot mai potrivit să conjuge utilul cu plăcutul, agricultura este cea dintâi: ajunge a respecta și a urma natura pentru a o înfrumuseța. Ordinea, curățenia, asiduitatea necesare bunei cultivări a câmpului sunt elemente de frumusețe^V.

Crede tot Tommaseo:

„Este așadar de sperat că în toate exercițiile vieții câmpenești, în interiorul locuințelor ca și în cultivarea pământului va pătrunde puțin câte puțin acea eleganță ce înseninează sufletele și înnobilează mințile^{VI}”.

Ambii evidențiază valoarea cuvenită cunoașterii poetice. Este poezia, de fapt — inclusiv, poezia populară și tradițională — cea care constituie urzeala culturală a unui popor. Arată Tommaseo:

„Însă [e necesar] să fii doct și în aceeași măsură poet; să intri în competiție și să răspândești cât mai mult nobilele exemple ale celor antici ale căror calde și împodobite cuvinte sunt citate cu respect de către erudiții de astăzi ca mărturii istorice prestigioase [...]. Și aici se află poezia: să ghicești secretul acelor inimi deja închise ochiului acelora de vârsta lor, ochilor ce au fost poate ai propriei lor conștiințe: să le dai acea brumă de individualitate, ce îi deosebește de oamenii de altă vârstă și din alte locuri, acel sâmbure de universalitate, ce-i face a fi recunoscuți, importanți pentru oricine are inimă de om^{VII}”.

Și încă:

„Numai onestitatea gândurilor ne va învăța demnitatea, prudența, cunoașterea critică și morală prin care să retopim istoria pentru ai noștri. Fiindcă între grandoriile trecute, ea le discerne pe acelea care, extrinseci sufletului omenesc, îl micșorează, și pe cele care din abjecția externă extrag propria creștere: opera soartei de opera voinței generoase. Ea își dăruiește compasiunea oamenilor de seamă aflați în nenorocire consolându-i cu admirație; fortifică prin iubire excesele de admirație; ea (întrucât în Atena Academia nu era departe de Keramikos⁹⁹, pentru ca amintirea celor plecați din viață să fie spirit de virtute pentru cei vii) în trecut caută exemplele și speranțele viitorului; nici pe cele literare nu știe să le separe de speranțele cetățenești. [...] Studiarea Antichității prin prisma acestor evenimente ar ilustra anticele și recente comunicări de la popor la popor, ar ajuta a recompune măcar o parte din tainica istorie a civilizației, ar da materie primă pentru deducții fecunde, pentru comparații cu atât mai nobile cu cât sunt mai dureroase. Deoarece calea cea mai sigură a raționamentelor este comparația^{VIII}”.

Revine, prin urmare, leitmotivul privitor la importanța recuperării tradițiilor lingvistice și literare ale popoarelor, în scopul de a le instrui. Așa-zisa literatură a poporului trebuie recuperată în scop de exemplu educativ. Pe tema aceasta, iese

---

⁹⁹ Străveche necropolă din Atena (sec. XII î. H.-secolul al VI-lea d. H.) devenită obiectiv turistic important al Greciei.

în evidență influența exercitată asupra Autoarei de către Romantismul german, și în special de către Herder, care afirma că naționalitatea este un atribut pur cultural^{IX}. Inspirându-se din considerente lingvistice, Herder ajunse a defini națiunile ca realități de origine naturală^X. Din această abordare, derivă că nu mai există omogenitatea speciei umane, ci există multe microorganisme autonome.

În felul acesta, el sublinia fundamentală individualitate a fiecărei populații ce avea o dezvoltare organică proprie^{XI}. Pentru Herder, omenia este caracterul speciei noastre și acesta este înăscut în noi numai ca o predispoziție, de aceea este necesar a fi educat. Trebuie să fie scopul aspirațiilor noastre, suma acțiunilor noastre, valoarea noastră.

Elementul divin prezent în specia umană este, așadar, educarea întru *omenie*. Omenia este patrimoniul și rezultatul tuturor eforturilor omenești, ceea ce Herder definește drept arta speciei noastre.

Ecourile acestei abordări răsună în intențiile Dorei d'Istria, care afirmă necesitatea de a studia fiecare națiune, ținând seama că fiecare din ele are un caracter, o fire și o istorie diferită, însă toate compun specia omenească. Spre a pătrunde sufletul fiecărui popor, trebuie studiate și culese cântecele populare, care devin, așadar, instrumentul lingvistic necesar educației. Numai în poezie, susțin romanticii, și laolaltă cu ei, Autoarea, este posibil a regăsi elementele cele mai înțelepte și autentice ale caracterului unui popor. Prin studierea poeziei populare este posibil să cunoaștem, deci, caracterul cel mai autentic al națiunilor, locul unde e păstrată arhiva memoriei fiecărui popor, simțirea și cunoașterea lor.

În acest sens, dobândește o importanță deosebită educarea popoarelor: este primul pas către educarea omenirii. Dacă se

consideră că nașterea sentimentului național, motivat și promovat prin dezvoltarea sentimentului de apartenență culturală, ca fiind ceva natural, reiese consecința artificialității statului ca instituție. De fapt, statul trebuie construit ca apărător al naționalității, trebuie așezat, bătătorit și păstrat între granițele dictate de specificul național. Suprapunerea precisă a statului peste națiune evită nașterea conflictului intern și între state.

Scriitoarea elaborează, așadar, un naționalism democratic, care concepe fiecare națiune ca fiind un segment din omenire, în care fiecare — tocmai pentru că este fondată pe baze etnice și culturale — este demnă de respect din partea celorlaltora. Prin urmare, fiecărei populații îi este recunoscută înclinația ei specială, căreia îi dă ascultare în mod irezistibil. Din motivul acesta, pentru Dora d'Istria dobândește o importanță fundamentală studierea cântecelor populare și a poeziei populare. Acele izvoare, până în momentul respectiv, fuseseră prea puțin luate în considerație și — mai ales — puțin exploatare în toate potențialitățile lor. Mai mult, prin operele acelor poeți care exaltă iubirea de patrie a propriului popor și susțin lupta lor pentru libertate, ea consideră că pot fi puse în lumină trăsăturile caracteristice ale fiecărei națiuni.

Ca și la Maritain, poezia e în mod natural legată de artă, pe care o transcende. De fapt, poezia e, pe de o parte, concretizarea liberei creativități a spiritului, pe de alta, ea este cunoaștere, comuniune spirituală cu existența.

Poezia, pentru Dora d'Istria, este fundamentul cultural al spiritului unui popor, oglindește în ce măsură divinul e exprimat într-un popor, fiindu-i fundamentul esențial.

Identificarea istorică, etnică, lingvistică și culturală a fiecărei populații devine instrumentul esențial prin care este

vizibilă problema libertății și a independenței populațiilor ca obiect al studiilor în atenția opiniei publice a timpului.

Ca la Tommaseo, necesitatea educării poporului se unește, la Dora d'Istria, cu necesitatea educației morale a acestuia. Dacă viitorul și forța națiunilor se regăsesc în popor, este fundamental ca acesta să primească educație. Ignoranța, în fond, este principala cauză a mizeriei popoarelor, întrucât nu îngăduie să cunoască și, prin urmare, să beneficieze de propriile drepturi politice, spre a-și îmbunătăți condițiile de viață. Nu era posibilă afirmarea principiilor democratice în prezența unor mase stupide și abrutizate.

5.2. Educarea morală a poporului

Alături de școală, configurată *in primis*¹⁰⁰ ca alfabetizare, spre a direcționa educarea straturilor celor mai umile, învățământul biblic trebuie să aibă un rol primar. Cele două direcții, împletite, restabilesc, pentru Dora d'Istria, egalitatea între oameni, perfecționată de Iisus prin conceptul de fraternitate. Considerându-l pe Dumnezeu, nu doar ca Creator, ci și ca Părinte al speciei umane, le este dată oamenilor — deveniți creștini — convingerea că toți oamenii sunt frați. Nicio ființă inteligentă nu e, deci, izolată de restul omenirii.

În această abordare a Dorei d'Istria pot fi din nou aflate, ca un fel de anticipări, teme dragi filosofiei creștine a secolului al XX-lea. Și pentru Maritain, educația este tot un proces de umanizare concretizat în funcție de situațiile culturale și

---

¹⁰⁰ În primul rând (lat.).

istorice. Este important să observăm și să evidențiem conotația filosofică a pedagogiei și legătura sa strânsă cu politica. Autoarea — precum va observa peste câteva decenii Maritain — afirmă că între educație și Democrație există o legătură benefică, iar una implicând-o pe cealaltă, ambele având ca scop obținerea de către om a libertății.

Ceea ce crede Dora d'Istria despre educația popoarelor revine în scrierile lui Maritain cu referire la persoană. Ambii insistă, totuși, pe legătura educație-Democrație. Rațiunile democrației sunt aceleași cu ale educației, care poate ajuta să se mențină vii motivațiile etice, adică umanistice, ale Democrației. Prima atrage atenția asupra necesității ca politica — și prin urmare formarea statului — să fie adecvată naționalității, modului de a simți al poporului ce constituie baza, adică tocmai națiunea acelui stat, Maritain reafirmă necesitatea ca politica să aibă în centrul său persoana umană și să aibă ca scop binele comun.

Educația trebuie orientată în funcție de specificitățile omenești, deoarece pornește de la antropologie și, prin metodologie, aspiră la teleologie. Acest lucru, pentru Dora d'Istria înseamnă, cum deja s-a subliniat, educarea poporului spre a se recunoaște ca națiune, pentru a sublinia, apoi, ideea dezvoltării armonioase a unei Europe a popoarelor și a țărilor în care să se poată institui o pace stabilă, ceea ce trebuie să fie scopul asumat de către fiecare stat; pentru Maritain înseamnă a porni de la acela care trebuie educat, conceput ca persoană în creștere, a cărei educare constituie deșteptarea ca om; semnifică, apoi, a avea ca obiectiv formarea lui completă, armonioasă, care să depășească unilateralitatea și sciziunile.

Aserțiunea lui Tommaseo «este preocupare bună a urmări îngrijirea corpului cât și a spiritului^{XII}» poate fi extinsă în

cazul Dorei d'Istria la o viziune care să meargă dincolo de formarea unui individ, dilatându-se la întregul popor, pentru care, aşadar, este fundamentală educarea spiritului patriotic și național, pentru construirea și întărirea corpului politic.

Spre a face lucrul acesta, ca și pentru Tommaseo, este de relevanță fundamentală exemplul extras din ceea ce amândoi consideră a fi inima societății: familia. Din familie, pornește reînnoirea moravurilor pentru reînnoirea poporului. Moralizarea comportamentelor trebuia să plece de aici, prin aplicarea perfectă a preceptelor biblice și prin realizarea unei adevărate societăți creștine.

Cum scria Maritain, creștinătatea este un regim temporal al popoarelor educate prin Evanghelie, ale cărei structuri poartă, deși în măsură și modalități variabile, amprenta concepției creștine despre viață. Societatea creștină râvnită de Maritain, exact cum scria Dora d'Istria, constituie idealul istoric al vremurilor viitoare.

5.3. Familia — fundament al societății

Pentru atingerea acestui scop, e fundamentală — cum a fost repetat — educarea poporului. Se conturează, deci, în gândirea Dorei d'Istria idea unei antropologii pedagogice privind natura umană ce se cuvine a fi educată.

Întrebarea ce se naște și care cere imediat răspuns se referă la rolul educatorului și la cine este chemat a fi acesta. Revine, din nou, afinitatea cu gândirea lui Tommaseo, care scria:

„Dar în timp ce tații și mamele consideră copiii aproape ca fiind niște realități lipsite de rațiune, și așteaptă ca facultatea cunoașterii să le fie transmisă nu se știe în ce zi și nu se știe prin ce miracol, micuța creatură

se ocupă de la sine de propria educație, în bine sau în rău, în funcție de împrejurările întâmplătoare ce conduc la primele idei, la primele atașamente afective. Este de datoria educatorului să direcționeze aceste împrejurări, pe cât îi este posibil omului; să atenueze efectul negativ, să facă a crește ce este bun, să le coordoneze cu un scop^{XIII}”.

Așa cum copilul în fașă are nevoie de o educație, și un popor “în fașă”, aflat adică în formă primordială de constituire, are trebuință să fie educat. Examinând aspirațiile de independență ale oricărui popor îngenuncheat de străini, Dora d'Istria descoperă că punctul slab este ignoranța privind propriile rădăcini și propria istorie. Este necesar, prin urmare, a le reconstrui, pentru a pune bazele pilăștrilor culturale ce vor trebui să-i susțină istoria viitoare^{XIV}”.

Cum crede Tommaseo:

„Sigur că unui popor în care legăturile sociale sunt de mult timp slăbite și aproape desfăcute; unde inegalitatea condițiilor, a opiniilor, a moravurilor este prea mare; unde egoismul și interesul sunt forțele de respingere și de atracție ce guvernează lumea afectelor; unui asemenea popor i-ar fi în primul rând de folos a strânge legăturile iubirii domestice, să înceapă să-și creeze în familie o patrie, iar prin exemplul privat să pregătească puțin câte puțin calea către reformarea moravurilor publice; a moravurilor care sunt marea balanță pe care este cântărit destinul națiunilor^{XV}”.

Și Dora d'Istria pune ca fundament al operei sale întregi de educare a poporului pilăstrul familiei, căreia trebuie a i se recunoaște în chip aristotelic rolul de primă societate civilizată naturală și în chip creștin rolul fundamental și fondator al societății, deoarece este exemplu concret de comportamente morale.

Dora d'Istria își exprimă cu claritate scopul când afirmă că nu e acela de a scrie tot ce îi impresionează ochiul și îi va

stârni reflecția, ci înțelege, mai cu seamă, să scrie despre sexul femeiesc și despre cum familia este baza societății, conținând în sine toți germenii propriului viitor. Regenerarea socială este, prin urmare, datoria încredințată familiei și în mod special femeii^{XVI}”. Citindu-i lucrările, va consemna Isabella Santi¹⁰¹:

„Femeia nu e făcută să fie sclavă, ci tovarășă a bărbatului, pe care se cuvine să-l iubească, nu să-i dea servilă ascultare ca unui despot: nu să fie seducătoare, ci inspiratoare și trebuie să se gândească la faptul că familia așteaptă de la ea ceea ce ea reprezintă în sânul ei, amprenta bunătății sale, grația și rectitudinea^{XVII}”.

Cum deja a fost evidențiat, analizând opera Dorei d'Istria, se deduce însemnătatea acordată temei iubirii. În importanța dată familiei, considerată inima societății, și în valoarea recunoscută rolului femeii în sânul acesteia, încep a se contura trăsăturile unui gând orientat către punerea în valoare a momentului îngrijirii, tocmai pentru că el reprezintă poarta de intrare a femeii în recunoașterea socială. Femeia este recunoscută social — și prin urmare ca subiect politic fondator — tocmai grație rolului ce-i este recunoscut în familie, care răspunde vocației relaționale și pedagogice înnăscute în ea.

---

¹⁰¹ Cum se poate constata și din lista bibliografică a prezentului volum, la Florența, la Roma și nu doar acolo, la aproape 40 de ani de la moartea principesei române, era vie amintirea intelectualului, mecenatului, binefăcătoarei Dora d'Istria. Astfel, în anul 1917, studiul Isabellei Santi *Dora d'Istria e le sue idee intorno all'educazione della donna* este publicat la editura Societății *Dante Alighieri*, Societate fondată în anul următor decedului ilustrei învățate, în miezul verii lui 1889, la inițiativa unui grup de intelectuali din jurul lui Giosuè Carducci. Din 1888, exista — însă, la Viena — *La Società dantesca*, fondată de universitarul Adolfo Mussafia, fost profesor de limba italiană al lui Mihai Eminescu.

Capitolul al VI-lea

Rolul femeii pentru pacea între popoare

Așa cum s-a văzut, educația morală a poporului trebuie realizată prin educația în familie, îndatorire încredințată în mod natural femeilor-mame, cărora Scriitoarea le recunoaște deosebitul rol relațional evidențiat tocmai prin potențialitatea maternă, așadar generatoare, a fiecăreia. Pentru ca, totuși, femeile-mame să fie la înălțimea rolului încredințat lor de natură, ele trebuie să fie la rândul lor educate pentru a educa, într-un lanț eficace de calități. În scopul construirii unei națiuni bune, femeile, prin urmare, întrucât sunt în mod constitutiv mame, trebuie educate în scopul să-și poată educa fiii întru iubirea de patrie.

Din analiza poziției asumate de Dora d'Istria reies câteva trăsături fundamentale, ce pot fi considerate ca premonitorii pentru temele-cheie ale gândirii feminine din deceniile ce vor urma. În fapt, pare a se contura o primă tentativă^I de a cerceta diferența dintre femeie și bărbat, asumând faptul nașterii, nu ca pur dat biologic, «ci precum element de corporalitate vie care califică prezența fiecărei ființe omenești pe scena lumii^{II}».

Este vorba, prin urmare, *in primis* de o recunoaștere a elementului relațional feminin și deci a unui fel de anticipare, în formă nedezvoltată, așadar embrionară, a filosofiei diferenței în interiorul recunoscutei egale demnități; în al doilea rând, este vorba de a aborda tema educației feminine:

femeia fiind definită ca o curea de transmisie a celor mai profunde schimbări sociale, devine vehicolul cel mai important de educare a poporului^{III}.

Importanța fundamentală a educării femeii este reliefată de Dora d'Istria tocmai în interiorul unei societăți în care educația feminină era aproape așezată pe ultima treaptă a considerației și a importanței.

Cum deja a fost subliniat, cercetarea istorico-socială desfășurată de Dora d'Istria evidențiază o abordare ce poate fi definită drept anchetă de teren.

6.1. O cercetare “antropologică” la feminin

După cum exploratorii de pământuri necunoscute se mișcau adunând date, sistematizându-le și elaborându-le în lumina propriilor reflecții, Autoarea împlinește o operă de neobosită cercetare de teren a condiției femeii, călătorind pe întreg teritoriul european, expunându-și teoriile pedagogice reînălțându-le, mai cu seamă, cu observațiile despre moravurile popoarelor orientale^{IV}.

În eseu ei *Femeile în Orient*¹⁰², Autoarea prezintă rezultatele căutărilor sale, oferindu-i cititorului o analiză atentă și cumpănită a condiției femeii. Este cu certitudine printre primele — poate chiar — primul — exemple de observare a realității într-o optică de acest fel. De pildă, Dora d'Istria mărturisește faptul că femeile albaneze iau parte activă la viața politică a țării lor, iar adesea sunt mesagere de pace, când una din părțile în contrast se decide pentru o

---

¹⁰² În limba franceză, în original: *Les femmes en Orient*.

reconciliere. Sau mai scrie că în Turcia, condiția femeilor de la sat este foarte grea, fiindcă se află într-o accentuată inferioritate. Cu toate acestea, sentimentul matern a fost mereu și a rămas puternic; deși copiii pentru femeia turcoaică sunt o piedică, ea îndură orice spre a nu fi sterilă. Acestui puternic și înrădăcinat sentiment, Dora d'Istria îi încredințează speranța unui viitor mai bun pentru poporul acela. Continuându-și *itinerariul*¹⁰³, povestește de exemplu că, în Siberia, cazacul îi lasă femeii să se ocupe de tot ce ține de instruirea și educarea copilului, femeile sunt însărcinate să mențină tradițiile casei, să o îngrijească și să inculce fiilor principiul virtuții^V.

Ceea ce interesează, în mod deosebit, totuși, conform analizei sale, sunt concluziile pe care le extrage, în urma cercetărilor. Astfel, afirmă că pentru toate popoarele precum acestea e de dorit ca

„în interesul progresului civilizației Biserica orientală — *la care face în principal referire, fiind de religie creștin ortodoxă* — să ajungă să cucerească în Europa și în Asia populații, atât de retrograde, încât pentru ele Creștinismul este necesar pentru intrarea în marea familie europeană. Cât timp ele vor fi îngropate în negura Camaismului și a Budismului și orbite de fatalismul musulman, condiția femeilor nu se va ameliora simțitor. Idolatria și Islamismul sunt, de fapt, religii ale forței și niciodată, nici măcar în cartierele unde s-au făcut progrese mai mari, nu se va reuși recunoașterea drepturilor sexului nostru [...] Aceste religii, așadar, sunt destinate să dispară și să cedeze rolul, pe care ele l-au făcut să fie arid, Evangheliei care a învățat lumea ce este dreptatea și fraternitatea, dacă nu ar fi așa, ca victime ale egoismului ce le primitivizează și ale unui senzualism grosolan, femeile [...] ar fi condamnate la o servitute eternă^{VI}”.

---

¹⁰³ În latină, în original: *excursus*.

Opera realizată de Dora d'Istria dobândește valoare prin forța trudei intense și atente, desfășurate cu metodă riguroasă și bogată în intuiții interesante^{VII}. E important de subliniat că tema referitoare la femeie nu a fost înfruntată de Dora d'Istria pornind de la o opoziție ideologică cu privire la bărbat, cu scopul revendicării unui rol, a unei poziții care, în istorie, le-au fost interzise femeilor. Citim într-un studiu recent al cunoscutei Angela Ales Bello:

„Mai degrabă interesant este faptul că unele femei — între care e posibil a o număra și pe autoarea noastră — s-au făcut apreciate prin munca lor și prin contribuția dată meditației filosofice în domenii de cercetare punctuale^{VIII}”.

Modalitatea de abordare a realității tipice universului feminin este caracterizată de capacitatea de deschidere către celălalt în elementele sale cele mai concrete și de efortul de a surprinde în mod intuitiv aspectele de detaliu în raport cu totalitatea ființialității.

Călătoriile scriitoarei prin toată Europa i-au permis să studieze și să cunoască rolul îndeplinit din punct de vedere istoric și social de către femei, în interiorul structurilor tradiționale ale diverselor popoare și să deducă faptul că adesea acesta a fost, nu doar cel de soții și mame, ci, în multe cazuri — și cel mai adesea, tocmai împlinindu-și rolul de soții și mame, deci confundându-se cu rolul lor relațional — ele au avut o funcțiune publică, recunoscută în numele propriei lor firi.

6.2. Misiunea femeii în progresul societății

Cum deja s-a văzut, rolul feminin în interiorul familiei are, de fapt, o conotație socială puternică. Precum pentru Tommaseo, familia este considerată de Dora d'Istria axul societății. Dacă familia e susținută de către femeie, care, în opinia ambilor gânditori, își asumă un rol fundamental și fondator — întrucât îi e recunoscută tocmai o specială capacitate de îngrijire și relaționare, precum și de formare-educare — ea dobândește un rol de esențială importanță și în cadrul societății politice. Pentru a se avea conștientizarea acestor lucruri, e necesară o corectă educare ce poate fi realizată numai printr-o viziune adecvată asupra ființei umane și printr-o alegere bine cumpănită a instrumentelor utile acestui scop^{IX}.

Tommaseo, într-un paragraf al lucrării dedicate femeilor, susține că viitorul societății ar depinde tocmai de familie:

„Fundament și normă a cetății este familia. [...] Și cea mai bogată și delicată dintre voi va trebui să numere orele prin opere rodnice, să-și educe ea însăși fiii. [...] Va trebui, după împlinirea îndatoririlor, să-și cunoască propriile drepturi, să le exercite și să le inculce propriei familii și să apere drepturile celui care e un biet neștiutor, asuprit și nebăgat în seamă^X”.

Femeii, se deduce, îi este încredințată cunoașterea îndatoririlor și apărarea drepturilor, educarea copiilor, apărarea celor oprimați. Toate acestea pot fi rezumate, în termenii actuali, cu referire la tematica *îngrijirii*, în baza căreia se asistă — astăzi — la trebuința unei interpretări noi a politicii, care să recunoască acest element, în special, dar nu în mod absolut și absolutizant, ca fiind specific naturii feminine, în numele faptului că este «ființă relațională».

De către amândoi scriitorii — Dora d'Istria și Tommaseo — femeia e recunoscută a fi coloana portantă a familiei, care la rândul ei este considerată inima pulsantă a societății. Femeia, așadar, are în formarea societății un rol de primordială însemnătate, deoarece e formatoarea fiilor și a tinerei generații, iar, pe cale de consecință, este formatoare a poporului. Scrie Tommaseo:

„Familia, iată adevărata constituție a vieții publice. Când femeia este sclavă și totodată tirană, sclavi și în același timp tirani sunt, nu doar principii, ci și aproape toți cetățenii. Fiindcă, de nu s-ar confunda cele două rele, tirania și servitutea, și n-ar contribui la ele cei ce guvernează și cei care sunt guvernați, n-ar avea traiul atât de tenace cum îl au; și dacă regii n-ar da ascultare răului, ar ști să nu respingă binele; de nu s-ar complăce supușii în a-și îngenunchia și disprețui semenii, nu ar fi, odată ajunși pe tron, atât de nerușinat de lași. Iar una din rădăcinile sclaviei este, repetăm, femeia. Dacă în familie nu e viu străvechiul precept, mereu nou, iubirea, libertatea nu poate decât să facă a crește depravarea urii, iar forțelor distrugătoare să le crească eficacitatea. Acolo unde sufletele nu pot susține greutatea treburilor cotidiene ale casei, orice povară în plus le va afla îndoite și ostenite. Incapabil să se educe pe sine însuși, cum va putea omul să-i îngrijească înțelept pe fii? Devorată de greu tolerabile și de nedescris dureri, femeia cum să-și poată face familia senină, să o hrănească cu nobilă și curajoasă sinceritate de sentimente lipsite de slugărnicie sau de insolență? Unde vor învăța fiii înțelepciunea ce îi face numai ea mari pe oameni, ce le face mari pe republici, înțelepciunea inimii? Și, aici, mai mult ca oriunde și oricând, țin să insist asupra unui adevăr pe care politicienii din toate părțile lumii par să-l disprețuiască tot mai mult; și tot mai vădit primesc pedeapsa disprețului. Nu în cabinete și în teatrele de război sunt eliberate destinele unui popor: nici nu pot face asta fraudă sau forța, capriciile câtorva trufași ori palavrele. Sufletul unei națiuni stă în mâinile sale: politica adevărată se exercită neconținut, omnipotent, în Biserică, în casă, în inimă. Cele mai mari forțe ale naturii sunt mai puțin palpabile: cauzele celor mai numeroase efecte sunt cele mai simple în intima lor alcătuire. Diplomația, poliția, regele, guvernele: fantasmе! Nimic nu este mai

durabil pe lume în afară de credință și sentiment. Constituții, republici, garanții de tot felul sunt forme, sunt culori, sunt mijloace. Cu ostenele tiranice și mâni și teroare veți înălța un edificiu nou: iar edificiul va cădea în pulbere la suspinul unei femei, la poticnirea unui copilăș, la rugăciunea unui bătrân^{XI}”.

Dora d'Istria s-a opus acelui liberalism moral ce, excluzând orice constrângere, impunea societății ca lege unică respectul absolut al tuturor tendințelor individuale. S-a aliniat și împotriva războiului pornit contra instituției familiei și a căsătoriei, fiindcă aceste două instituții fac posibil, cum s-a văzut în gândirea ei, progresul omenirii. Era convinsă că nu se puteau realiza reforme semnificative, purtând război instituțiilor vechi de secole și consolidate precum familia și căsătoria^{XII}. Dora d'Istria recunoaște filosofiei creștine meritul de a fi atribuit un rol fundamental femeilor, chiar dacă, după opinia sa, având unele carențe în atribuirea tuturor privilegiilor conținute în Evanghelie. Oricum, femeile creștine din Europa orientală și occidentală se bucură, admite Scriitoarea, cu siguranță de condiții mai bune în comparație cu femeile turcoaise musulmane, care erau private de propria demnitate¹⁰⁴. Creștinismul, de fapt, recunoscând drepturile esențiale de mame și soții, le-a recunoscut — implicit și explicit — rolul lor social. În fapt, susține, era dificil a uita complet celebrul text din Sfântul Pavel, care, deși de origine iudaică, a fost discipolul științei elenice și nu putea ignora doctrinele lui Platon despre egalitatea sufletelor: «Nu mai există iudeu, nici grec; nu mai există sclav, nici om liber, nici

---

¹⁰⁴ Nimic nou sub soare, în prezent, situația fiind identică, ba chiar mult accentuată, în mare parte a Terrei.

bărbat, nici femeie, fiindcă voi toți sunteți unul întru Iisus Hristos»^{XIII}».

Cum scrie Michele D' Ambra¹⁰⁵:

„Studiile istorice referitoare la chestiunea feminină sunt, în majoritatea cazurilor, caracterizate de o metodă de cercetare de tip politico-sociologic; acestea identifică, în revendicarea drepturilor femeilor, nașterea feminismului și indică în el un moment fundamental de conștientizare din partea acestora din urmă a rolului lor important în societate. Adesea, asemenea studii uită sau subvaluează importanța dimensiunii religioase a ființei umane, îi subliniază cel mai adesea numai aspectele negative, ce conduc la o modificare politică și socială^{XIV}».

La Dora d'Istria, în schimb, elementul spiritual creștin este mereu prezent și evident. Era convinsă, de fapt, că starea socială de inferioritate a femeilor era datorată unui complex de evenimente istorice, de tradiții și de cultura unui popor ce îngăduiseră consolidarea puterii și a supremației bărbaților în societate. Evanghelia și religia creștină ne învață, totuși, că toți, bărbați și femei, sunt liberi și egali, ca fii ai lui Dumnezeu. În alte religii, în schimb, femeia nu avea nicio demnitate, consecința fiind decăderea familiei și a societății.

După Dora d'Istria, progresul și schimbarea societăților omenești se petrec prin intermediul familiei, în sânul căreia femeile au un — recunoscut din punct de vedere social — rol esențial.

Educarea femeilor, pentru Autoare, așadar, trebuia să aibă ca premiză convertirea la Creștinism: aceasta ar fi îngăduit recunoașterea drepturilor femeilor, cu urmări pozitive pentru societăți întregi^{XV}».

---

¹⁰⁵ Autor în viață, care a publicat studii despre empatie, mister, persoană, în opera lui Edith Stein, și altele pe teme pedagogice, filosofice, fiind interesat — cu precădere — de personalitatea feminină.

Bărbatul trebuie, deci, să recunoască faptul că nu se poate lipsi de femeie în dezvoltarea culturală. Dacă acest lucru se întâmplă — și se întâmplă și din vina femeii care nu-și îndeplinește propria misiune — triumfă agresivitatea oarbă^{XVI}.

În acest sens, este fundamental rolul de mamă conferit femeii, pentru că ei îi este încredințată îndatorirea de a forma generațiile viitorului. Revoluția Creștinismului a cointerestat și femeile. Izvorul principiului egalității este doctrina creștină, care e norma de comportament de urmat.

6.3. Construirea modelului feminin în istorie

Autoarea reparcurge istoria declinând-o la feminin, reconstruind, în mod special, cele mai semnificative întâmplări biografice ale împărăteselor Bizanțului, prin care căuta să demonstreze că participarea feminină la treburile guvernării era proba cea mai elocventă și că teoriile poezilor și filosofilor vechi despre femei erau lipsite de fundament^{XVI}.

Interesantă de subliniat este acuzația pe care ea o aduce filosofilor din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea că nu au dat deloc atenție problemei ameliorării condiției feminine. Dimpotrivă, ei, în multe cazuri, au contribuit la discriminarea femeii, restrângându-i importanța la rolul de aproape obiect decorativ în mediul bărbătesc. Cu toate că multe femei încep să se ridice, prin pasiunea pentru studiu, revoluția franceză și dominația culturală a lui Voltaire, Diderot, Rousseau cenzurează femeia, pe care o consideră *o grațioasă îndeletnicire de timp liber pentru sexul bărbătesc*.

În Franța, după revoluție, se începe recunoașterea drepturilor femeii, mai ales prin elaborarea de legi și coduri de protejare a tinerelor în raport cu seducerea. Astfel, scrie Autoarea, legislația franceză lasă o ușă deschisă principiului egalității. Bărbatul, totuși, are mereu o poziție superioară aceleia a femeii și

„renumitele fraze următoare ale lui Napoleon rezumă o întregă parte a codului referitor la căsătorie: «un soț trebuie să conducă acțiunile soției: astfel are dreptul să-i zică: doamnă, nu veți ieși, doamnă nu veți merge la comedie, doamnă, nu veți vedea pe cutare sau pe cutare persoană, ceea ce înseamnă: doamnă, îmi aparțineți trup și suflet». Și astfel legile continuă, căutând să pună o stavilă relelor moravuri și adulterului, proclamând divorțul ca remediu contra nefericirii soților^{XVII}».

Dora d'Istria combate ideile adepților lui Fourier și Saint-Simon privind emanciparea femeii. Rezumă în aceste cuvinte de mare profunzime misiunea socială a femeii:

„Căsătoria e o instituție eminentamente favorabilă femeii, și se ajunge la imprudență când e atacată o instituție ce are prin ea însăși sprijinul filosofilor și al fiziologilor, fără a avea una mai bună care să o înlocuiască^{XVIII}».

Prima revendicare feminină este de natură politică, să ne gândim la Olympe de Gouges¹⁰⁶ sau la opera lui Mary Wollstroncraft¹⁰⁷, ce face evident faptul că

---

¹⁰⁶ Autoare de opere teatrale și de scrieri referitoare la emanciparea sclavilor și a femeilor. Le va semna adăugând particula nobiliară **de** numelui de fată, fiindcă mama îi destăinuise că era fiica naturală a marchizului Jean-Jacques Lefranc de Pompignan, poet, magistrat și academician. Va fi ghilotinată în timpul Teroarei, deoarece se opusese condamnării la moarte a Regelui și a fost acuzată că ar fi atacat Comitetul sănătății publice, depășind bunacuviința a sexului său. Anii vieții: 1748-1793.

„Gândirea feminină e inaugurată în domeniul politicii și al actualității istoriei. Discursul ei asupra eticii e, din contra, o reflectare directă a medita asupra politicii, aproape o consecință a nouății radicale a lexicului politic, pe care o face operantă trecerea timpului. Făcând apel la celebra triadă *liberté, égalité, fraternité*, lexicul revoluționar mobilizează de fapt, și în primul rând, conceptul de egalitate contra oricărei pretenții de fundamentare ierarhică a ordinii sociale. [...] *Naturala* egalitate a oamenilor — temă centrală a filosofiei politice moderne încă de la originile sale hobbesiene — privește și femeile? Sunt femeile egale prin natura lor? [...] A educa femeile pentru rolul de serve ale exigențelor sau ale dorințelor bărbătești, a face din ele bibelouri vanitoase ori spălătorese epuizate, nu doar le împiedică rațiunea de a crește și a se dezvolta, ci împiedică mai cu seamă ca virtuțile morale specific feminine să contribuie la construirea unei societăți omenești mai bune și mai drepte»^{XIX}”.

Comună, așadar, multor gânditoare, este conștientizarea necesității de educare a femeilor. Dora d'Istria, intrând cu toată îndreptățirea în dezbateră culturală a epocii, precum alți teoreticieni ai mișcării de emancipare din secolul al XIX-lea, susține că originea inegalității dintre bărbați și femei nu este de origine biologică, ci socială, așadar datorată unei tradiții culturale prin care femeile nu erau școlarizate. Acest lucru provoca excluderea femeilor din politică și permitea consolidarea opiniilor false privind inferioritatea lor naturală. Dora d'Istria înțelege să demonstreze că femeile nu sunt

---

¹⁰⁷ Mary Wollstonecraft Godwin (1759-1797) a fost scriitoare și ferventă feminisă. Născută într-o familie săracă și devastată de alcoolismul tatălui, va fi autodidactă. Fiica sa Mary (după nașterea căreia va deceda în urma unei septicemii) va fi o romancieră importantă de gust gotic, dar e și autoare a personajului Frankenstein. A fost a doua soție a poetului Percy Bysshe Shelley. A călătorit în Germania și Italia, publicând impresiile din jurnalul privind anii 1840-1843.

inferioare, inspirându-se din *Evangelie*, ce susținea egalitatea tuturor ființelor omenești. De aceea, afirma că până și cea mai înapoiată comunitate creștină se cuvenea să refuze ideea inferiorității feminine, întrucât acest lucru ar fi creat o situație paradoxală analoagă aceleia prin care căuta concilierea conceptului de sclavie cu conceptul de Democrație^{XX}. Cum s-a văzut, Dora d'Istria se bate pentru recunoașterea unei reciprocități între bărbat și femeie, temă ce și în speculația contemporană conduce la o revizuire antropologică definitivă. Punctul de referință al viziunii acesteia e mesajul biblic, care nu întotdeauna a fost adecvat receptat. «Numai pe solul fecund al experienței creștine se conturează o antropologie ce se arată atentă la duplicitatea ființei umane în bărbătesc și femeiesc», insistă o savantă din zilele noastre^{XXI}.

În ceea ce privește condiția feminină în cazul specific italian, trece în revistă o înșiruire de portrete feminine foarte celebre, susținând că dezvoltarea instruirii școlare, și în mediul femeilor și al vieții active a muncii, ar fi contribuit la răspândirea principalelor noțiuni științifice și ar fi alimentat inteligența persoanelor, conducând la dispariția ignoranței. Dacă femeile ar fi putut lua parte la viața intelectuală a societății, dezvoltarea capacității lor mintale ar fi adus beneficii pentru întreaga colectivitate, citim în analiza făcută operei Dorei d'Istria de către Antonio D'Alessandri^{XXII}.

Principesa română scrie că «la popoarele italice antice, mai ales la etrusci — cultul cărora era recunoscut de Roma¹⁰⁸ —

---

¹⁰⁸ Prezența și puternica influență avută la curtea împăratului Octavianus Augustus, în calitate de cel mai bun prieten și sfătuitor, a vestitului principe de neam etrusc Caius Cilnius Maecena a contribuit decisiv la ameliorarea

dreptul social avea la bază religia [...] și femeile ședeau alături de bărbați^{XXIII}».

Dora d'Istria scoate în evidență că în Renașterea Italiană femeia devine elevată, se transformă până la a deveni „un simbol, un ideal¹⁰⁹, pentru care în turnire se învingea și se murea, pentru care se suspina cântând balade în sunetul cetrei¹¹⁰ sub întunecatele turnuri crenelate ale castelelor străbune. Și în epoca aceea cultura clasică nu a fost interzisă femeii și multe din ele, femeile nobile, s-au luat la întrecere cu umaniștii^{XXIV}”.

În circa cinsprezece pagini di operele ei, Scriitoarea elaborează o lungă serie de chipuri de italience, ca exemple de măreție feminină din Italia. Demonstrează că îi erau cunoscute și colosale opere redactate de contemporanii săi, între care *Istoriile republicilor italiene* de Sismondi^{XXV111},

---

opticii privind rolul femeii în familie și societate. Femeile etrusce erau instruite, aveau libertatea de a se îmbrăca și comporta după propria alegere ca egale ale bărbaților, realitate criticată de grecii și romanii mai vechi.

¹⁰⁹ Aluzia la conceptul de *donna angelicata* (femeie cu atribute îngerești) este străveziu. Acesta avea rădăcini în Evul de Mijloc, cu maximă strălucire în opera lui Dante Alighieri (Beatrice Portinari) și Francesco Petrarca (Laura de Noves), însă va atinge un nou apogeu în leagănul Renașterii, Florența, în versurile lui Poliziano, Lorenzo Magnificul, dar și ale venețianului Pietro Bembo, ale ferrarezului Ercole Strozzi, ale padovanului Girolamo Muzio etc.

¹¹⁰ Străvechi instrument muzical cu coarde asemănător cu lira, readus în actualitate în Renașterea italiană.

¹¹¹ Jean-Charles-Léonard Sismonde de Sismondi (1773-1842) a fost un aristocrat elvețian de origine italiană îndrăgostit de patria înaintașilor paterni, originari din Toscana, unde a cumpărat o proprietate agricolă, locuind în mod repetat. Important istoric, literat, economist vizionar. Cartea citată, aici, de Roberta Fidanzia a fost editată începând din 1807 și i-a asigurat rapidă celebritate internațională în epocă autorului.

«carte prost redactată, dar plină de căutări, inspirată de o sinceră dragoste pentru Italia, pentru libertate și dreptate»^{XXVI}. Italienele s-au distins în mai multe orașe¹¹² prin energia cu care au apărat «libertatea plină de vivacitate» astfel că Sismondi va putea zice că «virtuțile patriotice vor străluci cu cel mai viu zgomot în acest sex^{XXVII}».

Îi amintește cititorului că italienele n-au rămas străine de mișcarea intelectuală, de inspirațiile politice ale statelor de baștină. Ele, de fapt, au luat parte activă la viața literară, într-o epocă în care femeile germane și franceze erau absorbite numai de treburile cotidiene¹¹³.

---

¹¹² Aluzie la orașele-stat italiene din Evul Mediu și din secolele următoare, curțile nobiliare fiind vetre culturale extrem de prolifiche.

¹¹³ Aluzie la o strălucită tradiție a Renașterii italiene, ilustrată convingător de aristocratele Vittoria Colonna, Veronica Gambara, Cassandra Fedele, Maddalena Campiglia, Claudia della Rovere, Giulia Gonzaga, Ottavia degli Scaranelli și alte câteva, care s-au distins prin talent literar, vastă cultură, mecenatism. Exemplul a fost urmat de câteva literate de origine burgheză precum Gaspara Stampa, Chiara Matraini, Tullia d'Aragona și chiar de o *cortigiana honesta* (prostituată de lux venețiană) ca vestita poetă Veronica Franco (1546-1591). Creativitatea feminină s-a manifestat puternic și în domeniul artelor plastice, al muzicii ori baletului, un impresionant număr de artiste, mai cu seamă fiice de creatori de seamă (*figlie d'arte*), excelând în pictură, interpretare muzicală și componistică, dans. Dăm numai câteva exemple din multe zeci, între care foarte multe erau călugărițe-compozitoare, fenomenul de a destina vieții în mănăstire mii de tinere din familiile aristocrate fiind foarte răspândit. Ne oprim la exemple de artiste care nu au fost obligate la clauzură: plasticienele Marietta Robusti, poreclită după tatăl ei Tintoretta, Lavinia Fontana, Sofonisba Anguissola, Elisabetta Sirani și Artemisia Gentileschi, splendida harpistă și dansatoare Laura Peperara, preafrumoasa cântăreață și compozitoare Francesca Caccini, cântăreața Barbara Strozzi, compozitoarea Maria Teresa Agnesi Pinottini, fiind trăitoare în Renaștere sau în Evul barochist, respectiv, în Secolul luminilor.

Observă Dora d'Istria:

„Influența platonismului i-a învățat devreme pe scriitorii din Peninsula să considere femeile demne de a participa la preocupările cele mai elevate ale națiunii. După Dante, după Petrarca, a fost dificil a le trata ca pe o specie inferioară, pe surorile Beatricei. Așa limba, fidelă oglindă a opiniilor, a creat o infinitate de cuvinte ce lipsesc în franceză: doctoriță, poetă, animatoare, pictoriță, sculptoriță. Francezii au început să zică “romancieră”¹¹⁴; însă e o concesie unică smulsă limbii lor de puterea faptelor împlinite^{XXIII}”.

Pe lângă aceasta, multe italiene au luat parte la învățămîntul universitar¹¹⁵ la Bologna¹¹⁶, Padova și Pavia.

---

¹¹⁴ Dora d'Istria se referea îndeosebi la prolifică autoare de romane George Sand (1804-1876), pseudonim artistic ales de Amantine Lucile Aurore Dupin. Căsătorită la 18 ani cu baronul Casimir de Dudevant, va avea doi copii: Maurice și Solange, va divorța, în 1835. A avut numeroși amanți, între care scriitorii Prosper Mérimée și Alfred de Musset, medicul Pietro Pagello, avocatul Michel de Bourges, muzicianul Frédéric Chopin, gravorul Alexandre Manceau. Fecundă autoare de romane, precum și de nuvele, piese teatrale, publicistică, a fost admirată de Victor Hugo, Alexandre Dumas-fiul, Jules Verne, de un public numeros.

¹¹⁵ Prima femeie licențiată din lume a fost nobila venețiană Elena Lucrezia Cornaro Piscopia (1646-1684). Era a cincea din șapte copii, fiind destinată a deveni călugăriță, dar cu permisiunea tatălui, a studiat la Universitatea din Padova, unde la 32 de ani își ia licența în Filoso-fie, cea în Teologie fiindu-i interzisă, deoarece era permisă numai bărbaților. Cunoștea limbile greacă, latină, ebraică, spaniolă. Grav bolnavă, moare la 38 de ani, fiind înmormântată în basilica Santa Giustina, din Padova. O splendidă statuie a ei se află în Palazzo Bo (sediul Rectoratului universității unde a studiat), iar în basilica Sant'Antonio din Padova, există un bust al său.

¹¹⁶ Fondată în anul 1088, spre a pregăti notari, magistrați, avocați, figuri profesionale de care societatea avea nevoie acută, Universitatea din Bologna este prima unitate de învățămînt superior din lume, în sensul modern al termenului. Cea din Napoli, este datată 1222, fiind ctitorită de împăratul Federico II de Suabia (Împăratul-poet eminescian din *Venere și Madonă* Cfr. Viorica Bălteanu, *Eminescu și spațiul cultural italic*, Editura

Scrie: «părea că legea salică s-ar fi aplicat în știință ca în politică^{XXIX}». De fapt, în Evul Mediu¹¹⁷, avem foarte multe femei care ocupă catedre universitare: Dota d'Accorso, Laura Cereta-Serina, Laura Bassi-Veratti, Maria Gaetana Agnesi, Maria Dalle Donne și altele. Cu referire la câteva, Dora d'Istria insistă în biografia pasionată, după care face portretele unor mari femei consacrate cu succes în domeniul artelor, precizând:

„Era dificil ca aceste femei să creadă că sexul lor ar fi fost inferior sexului bărbătesc. Fără să susțină teza găsită într-o operă din secolul al XVI-lea intitulată *Notări despre superioritatea în orice lucru a sexului*

Universității de Vest, Timișoara, 2002). Tot din 1222 funcționează neîntrerupt prestigioasa universitate din Padova, unde a studiat prima femeie licențiată din lume, nobila Lucrezia Cornaro Piscopia, unde a predat Galileo Galilei, a studiat stolnicul Constantin Cantacuzino. În răstimpul interbelic, prin strădania lui Nicolae Iorga, în Palazzo Bo (sediul Rectoratului), a fost dezvelit un bust al Stolnicului, tot acolo în sala de lângă Aula Magna, alături de catedra lui Galileo Galilei, într-o impresionantă frescă, putând fi recunoscut, tot unchiul – pe atunci tânăr student – al lui Constantin Brâncoveanu, îmbrăcat în somptuos caftan boieresc. Universitatea din Pavia datează din anul 1361. Să amintim alte străvechi universități din ”Cizmă”: Scuola medica salernitana (secolul al XI-lea), Universitatea din Modena și Reggio Emilia ((1175/ 1188), cea din Vicenza (1204), cea din Arezzo (1215), cea din Siena (1240), lista fiind lungă.

¹¹⁷ Aici, se utilizează în sens larg termenul de Ev Mediu, numai primele două învățate din lista imediat următoare fiind trăitoare în acea epocă: Dota d'Accorso, în secolul al XIV-lea, iar Laura Cereta-Serina, în secolul următor. Susținute de familie, vor dobândi cultură profundă, vor ține conferințe universitare, fără a fi fost în posesia unei diplome de licență. Vor fi licențiate la Bologna Maria Gaetana Agnesi (Matematică), Maria Dalle Donne (Medicină), Laura Bassi Veratti (Filosofie, dar va străluci ca fiziciană, aprofundând și această disciplină), având cariere academice strălucite, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, respectiv, la începutul secolului al XIX-lea.

foarte gentil (1504), italiencele au susținut energic principiul egalității contrar teoriilor mai mult sau mai puțin asiatice ale teologilor^{XXX}.

Ajunsă în fine, la istoria recentă, redă exemplele patrioatelor care au participat la mișcările revoluționare, încă din 1821. Câteva italience s-au expus celor mai mari pericole spre a participa la opera de eliberare. Dora d'Istria o semnaleză pe cunoscuta Cristina Trivulzio¹¹⁸, principesă de Belgiojoso^{XXXI}.

Apoi:

„Sentimentul național, exaltat de triumfurile Generalului Garibaldi, profita de orice ocazie pentru a izbucni în aplauze. Doamna Ristori¹¹⁹,

---

¹¹⁸ Cristina Trivulzio di Belgiojoso (1808-1871) aparținea înaltei aristocrații milaneze. Orfană de tată, de la vârsta de patru ani, iar mama, din familia marchizilor toscani Gherardini, recăsătorindu-se cu un nobil din familia Visconti (carbonar), Cristina va primi o aleasă cultură. Căsnicia cu principele Emilio Barbiano di Belgiojoso nu a rezistat: prințul iubea numai viața mondenă, Cristina – fiind educată în idealul iubirii de patrie – va îmbrățișa ideile revoluționare, trebuind să trăiască, repetat la Paris, pentru a evita hăituirea austriacă (se urmărea arestarea ei, Lombardia fiind sub dominație habsburgică, deoarece, repetat, înarmase revoluționari, finanțase publicații patriotice, spitale pentru răniți, participase nemijlocit, cu tricolorul italian în mână, în chiar linia întâi, la luptele pentru independență). A lăsat scrieri redactate în franceză și italiană.

¹¹⁹ Principesa danubiană o elogiază pe celebra actriță de teatru Adelaide Ristori (1822-1906), aparținând unei familii ce a dat mai multe generații de actori celebri. Căsătorită la 25 de ani cu foarte bogatul marchiz Giuliano Capranica del Grillo, soție și mamă devotată a patru copii, poliglotă (își interpreta rolurile în italiană, franceză, spaniolă, engleză), cultă, a avut succese triumfale în Italia, Franța, Anglia, Spania, Statele Unite, deplasându-se în turnee cu un confortabil vagon feroviar proprietate personală. S-a bucurat de aprecierea contelui Camillo Benso di Cavour, a marilor Giuseppe Mazzini, Giuseppe Verdi, Alexandre Dumas fiul, George Sand, Daniele Manin și a unui public imens. Garibaldi i-a mulțumit printr-o epistolă emoționantă, pentru devotamentul arătat ca infirmieră, ca

care în 1849 lăsase Teatrul din Roma ca să meargă să îngrijească răniții în spitale, era fericită de victoriile cauzei naționale. Privirea ei și atitudinea sa păreau a zice că sosise ziua în care Italia nu ar mai fi fost numai patria marilor artiști, ci precum odinioară un pământ fertil de oameni cu inimă și de buni cetățeni (*ferax virum*)^{xxxii}, va mai constata cu satisfacție scriitoarea română.

Acestea, scrie Dora d'Istria au fost femeii care nu s-au ferit a-și risca viața pentru patrie și pe care mulți le socoteau a fi inferioare bărbatului prin sentiment și curaj? Entuziasmată de revenirea femeilor în universități, afirmă că numai prin răspândirea școlarizării se înalță condiția feminină.

6.4. Afirmarea egalității în drepturi a femeii

Devine evident, așadar, că fiecare pasaj din opera sa — de la cercetarea sedimentării informațiilor la analiza construcției teoretice — este necesar spre a crea baza pe care să se sprijine cererea egalității formale între bărbați și femei. Deplasând discuția în plan strict juridic, această recunoaștere le-ar fi garantat — tocmai în funcție de identificate și afirmate diverse specifice înclinații — deplinul și completul acces la paritate în domeniul socio-politic.

---

susținătoare financiară și morală a războaielor de independență a Italiei. S-a retras de pe scene în 1885, a rămas văduvă în 1892, dedicându-se operelor de binefacere. Regele Vittorio Emanuele III a vizitat-o la domiciliu, spre a-i omagia împlinirea vârstei de 80 de ani. A lăsat pagini prețioase de memorii, pagini despre interpretarea scenică. Indubitabil, a fost o figură singulară, adulată cu frenezie.

Problema principală, prin urmare, este cucerirea reformelor civile, posibilitatea de a pune capăt gravei situații de inferioritate juridică, materială și intelectuală în care zac femeile. Pregătirea școlară a femeilor reprezintă pentru Dora d'Istria premiza necesară oricărei forme de progres politic și social^{XXXIII}, scriind într-un studiu, în 1865:

„Nu e suficient ca răspândirea școlarizării să le împiedice pe italience să adore, precum în manifestările divine, infirmitățile cele mai umiltoare: este necesar ca o legislație echitabilă să-i asigure femeii o poziție demnă de tovarășă a unui bărbat liber și ca ea să se debaraseze de importurile franțuzești contrare spiritului din dreptul roman. Acum, înainte de războiul de independență¹²⁰, era necesar să fie onorabilă în Italia condiția femeii. Bibliofilul Jacob (Paul Lacroix)¹²¹, care vizita Peninsula în acea epocă nu se teme să afirme că «totul e contrar femeii în Italia — atât opinia lumii în care nu le este lăsat să ocupe decât un rang secundar — fie legislația, fie educația». Maestrul avocat Gabba¹²², profesor la Universitatea din Pisa, într-o excelentă operă *Despre condiția juridică a femeii* (Milano, 1861), a probat că legislația constituțională a Regatului Sardiniei lăsa chiar și ea mult de dorit. E obligatorie constatarea că era mai puțin conform cu principiile de egalitate și justiție codul lui Carlo Alberto¹²³ cu codul austriac impus Regatului Lombardo-

---

¹²⁰ Autoarea română face referire la al doilea război italian de independență (1859).

¹²¹ Paul Lacroix, cunoscut și cu pseudonimul Jacob Bibliofilul (1806-1884) a fost un erudit literat, publicist, bibliotecar și poligraf parizian. Autor de romane istorice originale, cu merite de istoric al literaturii franceze (cu accent pe Villon, Rabelais, Molière), ca și în istoria moravurilor, istoria dreptului, istoria artei spectacolului etc.

¹²² Carlo Francesco Gabba (1835-1920) s-a născut la Lodi, a studiat la Pavia, a predat Filosofia dreptului și Drept civil, la universitatea pisană. A fost un jurist cu solid renume internațional, foarte apreciat și în Regatul României, care i-a conferit ordinul Steaua României (înființat de Al. I. Cuza, reorganizat de Carol I).

¹²³ Sardinia avea o îndelungată tradiție legislativă, inclusiv prin contribuția unor monarhe medievale. Cea mai celebră *giudichessa* a fost Eleonora

Venet. Conte de Cavour¹²⁴ era foarte convins de acest lucru, încât dorea să fie luată din legea franceză ceea ce ea avea bun, luând cu împrumut din legea austriacă salvagardarea femeii. Poate, el meditate asupra frumoaselor cuvinte pronunțate de unul din cei mai fervenți prieteni ai Italiei, H. Beyle (Stendhal)¹²⁵: «Admiterea femeilor la egalitatea perfectă ar fi semnul cel mai sigur al civilizației; ea ar dubla forțele intelectuale ale speței umane și posibilitățile sale de fericire»^{XXXIV}».

---

d'Arborea, care a promulgat, în 1392, *Carta de Logu*, în vigoare până în 1827, când a fost promulgat *Codul felician*. Felice Alberto de Savoia a fost rege al Sardiniei (1821-1831). Regele Sardiniei Carlo Alberto de Savoia-Carignano (1831-1849) a promulgat *Codul albertin*, la care se face referire, aici, în 1837, iar fiul său, Vittorio Emanuele II de Savoia-Carignano i-a urmat pe tronul sard, ulterior, devenind primul monarh al Regatului Italiei (1861-1870), după unificarea micilor state italiice, în urma plebiscitelor din octombrie-noiembrie 1861.

¹²⁴ Ilustrul politician Camillo Benso di Cavour (1810-1861) a fost ministru al agriculturii și comerțului, ministru de finanțe al Regatului Sardiniei, apoi, întâiul prim-ministru al Regatului Italiei. Rămâne una din figurile fundamentale din Risorgimentul european. Redutabil diplomat, politician vizionar, patriot plin de abnegație, contele piemontez va avea un sfârșit prematur pus pe seama eliminării lui prin otrăvire, argumentează cercetători demni de crezare.

¹²⁵ Îndrăgostit fără sațiu de Italia, Stendhal (1783-1842) va solicita cetățenia italiană, ce îi va fi acordată cu doi ani înainte de a muri, astfel că – la dorința sa – piatra sa funerară are inscripția *Arrigo Beyle milanese*. Scriitorul, grav bolnav, moare de atac apoplectic, la Paris, dar se considera italian încă din 1800. Caz literar fascinant, a scris cu imensă dragoste, inclusiv despre Sicilia, deși nu călcase pe pământul acesteia, cum a dovedit Melo Freni, într-un eseu tradus de subsemnata, publicat în *România literară* (1992). Rămâne unul dintre prozatorii de vârf ai literaturii universale, îndeosebi prin capodoperele *Roșu și negru*, *Mănăstirea din Parma*.

Cum evidențiază D'Alessandri¹²⁶, emanciparea femeilor nu era pentru Scriitoare «autorizarea femeii să se abandoneze consiliată de instinct, ce — nu este în om, precum e în animal — un ghid clar»^{XXXV}. Nu este acesta instrumentul pentru asigurarea independenței și demnității sale, ci e calea de a o abandona în cea mai crudă servitute: supunerea față de pasiunile fără frâu, care sunt funeste, atât pentru libertatea popoarelor, cât și pentru aceea a indivizilor.

Dora d'Istria e total contrară emancipării femeii¹²⁷ și acest subiect e combătut în două din principalele sale opere: *Les femmes en Orient* și *Des femmes par une femme*¹²⁸, în care se ocupă de condiția civilă și morală a femeii.

Fourier, admirator al lui Platon, admite egalitatea perfectă și absolută a celor două sexe, fie în drepturi, fie în funcțiunile sociale și proclamă cu tărie emanciparea femeii; declarându-se precum Platon partizan al libertății amoroase, care, după el, «preschimbă în virtute majoritatea viciilor noastre, în vicii majoritatea delicateților noastre»^{XXXVI}. Fourier, scrie Dora d'Istria, a inventat vocabula *emancipare*, cuvânt de care se abuzează și astăzi și pentru care adesea sunt diminuate importanța și respectul datorate misiunii femeii.

---

¹²⁶ Antonio D'Alessandri e un prestigios autor în viață inclus în bibliografia prezentului volum. Discipol al lui Francesco Guida.

¹²⁷ Termenul *emancipare* a fost plămădit în Franța. Dora d'Istria a respins feminismul radical, strident (a cărui îngrijorătoare consecință extremă și incalificabilă este feminicidul, tot mai răspândit, în deceniile recente, cum se cunoaște). Scriitoarea valahă a argumentat pertinent primejdia utilizării nediscriminatorii a termenului, acesta fiind polisemantic, prin urmare conducând la confuzii de evitat, cum convingător exemplifică.

¹²⁸ *Femeile în Orient* și *Despre femei de către o femeie* sunt lucrări importante, cu ecou în epocă, păstrându-și actualitatea.

Principesa valahă combate ideile acestea de excesivă libertate feminină și scrie că

„dacă Fourier și femeile care i-au adoptat ideile ar fi văzut, cum eu am văzut, de aproape sclavii, s-ar abține de la aplicarea unui asemenea apelativ la condiția socială a femeii orientale. Ea este tratată ca o minoră, este foarte adevărat, și emancipare se numește actul prin care minorul este eliberat de sub tutelă. Dar folosirea unui cuvânt cu semnificații diferite nu e poate periculoasă?^{XXXVII}»

Continuând să-l cenzureze pe Fourier, adaugă: «Cum de licența¹²⁹, favorizată de toate puterile despotice din orice timpuri, ar putea fi în specia umană și pentru sexul femeiesc în mod special, un mijloc infailibil de regenerare?^{XXXIII}».

Pe de o parte, se scoate în evidență tema antidiscriminatorie a emancipării, fondată pe ideea de egalitate; pe de alta, iese la lumină tema diferenței sexuale, fondată în schimb pe valorizarea specificității feminine. Conotațiile etice ale celor doi termeni sunt deja trasate în nucleul lor esențial. Cercetătoarea din zilele noastre Olivia Guaraldo observă că:

„Primul se referă la egalitatea între femei și bărbați care, în mediul iluminist, se reduce în primul rând în termeni de drepturi și denunță opresiunea patriarhală ca fiind despotică și imorală. Al doilea în schimb ține să sublinieze instrinsecul caracter etic al unui rol — cum e acela de mamă și de soție ce apare în mod firesc orientat către altruism și îngrijire. Sunt astfel aduse în discuție două diferite, dacă nu opuse scenarii, centrate respectiv pe gramatica individualistă și pe cea relațională. Dacă revendicarea egalității vorbește în limbajul așa-zisei

---

¹²⁹ Dora d'Istria sancționează utilizarea termenului ce face loc echivocului – *licența poetică* fiind o abatere de la corectitudinea gramaticală cerută de necesitățile prozodice – situație cu totul de neacceptat în textele cu valoare juridică. Fragmentul face dovada atașamentului profund față de tematica fierbinte a condiției femeii, interes nutrit de Dora d'Istria, mereu.

ontologii individualiste, țintind să celebreze autonomia subiectului, punerea în valoare a figurii materne vorbește în schimb limbajul a ceea ce s-ar putea numi ontologia relației, în care iese la lumină realitatea unei condiții umane de reciprocă dependență. [...] *O diferită accepțiune a subiectivității produce un alt model de etică*^{XXIX}».

6.5. Principiul relațional feminin ca diferență

Tema educării femeilor devine funcțională pentru a educa poporul înspre o etică diferită, relațională, cu recăderi importante, cum se va vedea mai departe, în plan politic, fiindcă recunoașterea unei ontologii relaționale și formarea poporului în optica aceasta schimbă și condiționează raporturile interne, așa cum raporturile externe cu alte popoare, ajungând — sau măcar încercând să ajungă — a orienta opțiunile politice într-o direcție care să împiedice conflictul.

Calea de ieșire dintr-o situație în care funcționează între popoare un raport de subordonare-domație e posibilă, pentru Dora d'Istria, printr-o operă de mântuire în care omenirea să regăsească echilibrul frânt. Și, astfel, ceea ce pentru Edith Stein este formarea pedagogică a ființei umane, era pentru Dora d'Istria formarea pedagogică a poporului, a popoarelor. De fapt, arată, recent, o prestigioasă universitară din Roma¹³⁰,

---

¹³⁰ Angela Ales Bello (născută în 1940, în capitala Italiei) este o prestigioasă universitară și directoare a Centrului Italian de Cercetare Fenomenologică (Roma), specialistă în operele filosofilor Edith Stein, Hedwig Conrad-Martius și Edmund Husserl, foarte interesată de personalitatea Dorei d'Istria ca vizionară.

„dacă credința iluminează și susține și iertarea este în ultimă instanță instrumentul puternic de mântuire spre a se restabili echilibrul ce s-a frânt, ceea ce nu înseamnă că nu se pot folosi capacitățile, potențialitățile umane pentru a colabora la opera de mântuire”.

Aici, se deschide un vast front de muncă pedagogică. Educația pentru Edith Stein «nu e posedarea de cunoștințe exterioare, ci structura pe care persoana umană și-o însușește prin influxul activității altora și, respectiv, procesul acestei formări». Pentru Dora d'Istria este structura prezentă în interiorul fiecărui individ care aparține unui popor, ce trebuie extrasă într-un fel sau altul, trebuind a fi recunoscută. La ambele autoare, femeia deține o centralitate specială în procesul educativ. Ca mamă, îi este încredințată în mod privilegiat această datorie. De aceea, amândouă insistă mult pe formarea școlară a femeilor, care trebuie să acopere nivelul profund al sufletului, fără să neglijeze intelectul și potențialitățile de cunoaștere.

Date fiind capacitățile ei, femeia poate exercita o funcțiune importantă, nu doar în familie, ci și ca educatoare în domeniul social, prin a-i învăța și a-i îngriji pe ceilalți în multiple domenii și, prin urmare, să contribuie la dezvoltarea unui popor, îndeplinind un rol public în stat. În chip diferit, Dora d'Istria și Edith Stein sunt interesate să pună în evidență rolul public pe care femeia poate și se cuvine a-l avea în stat^{XL}.

Sarcina educatorilor și, în mod special a educatoarelor, e aceea de a face să crească o omenire mai bogată. «Finalitatea procesului educativ e să tindă spre perfecțiune în ordinea temporală pentru o echilibrată viață asociată^{XLI}».

Îndatorirea educativă este, în mod deosebit, de competența femeilor, trasând, deci, principiul diferenței, subliniază aceeași atentă cercetătoare:

„Femeia e văzută, ca mamă, în mod esențial ca educatoare, dar esențial înseamnă și în mod potențial, nicidecum automat. Este, de fapt, necesară și o educație a femeilor, iată cum se conturează lanțul intersubiectiv și interpersonal căruia este, nu numai imposibil a te sustrage, dar pe care, dimpotrivă e cuvenit a-l accepta^{XLII}”.

Este fundamental a înțelege importanța pe care o are educația pentru fiecare ființă omenească în parte, pentru ca trăsăturile caracteristice ale speciei căreia îi aparține și ale sale proprii să poată fi conduse la perfecționare. Ființa umană, spre a putea cu adevărat să devină astfel, trebuie crescută și educată. Sarcina creșterii și educării este, prevalent și în fapt, concretizată de către femeie, întrucât calitățile feminine sunt de natură să-i asigure femeii o centralitate în procesul formativ, în virtutea faptului că este o ființă relațională. E necesar ca în acela care educă să fie prezentă o cunoaștere care să atingă nivelul cel mai adânc al sufletului și care să nu neglijeze intelectul și potențialitățile spirituale de cunoaștere.

Unui proces educativ de acest tip nu pot și nu trebuie să-i fie sustrate femeile, fiindcă ele constituie inelul cel mai puternic al lanțului educativ. Pentru ambele autoare apare fundamentală dezvoltarea capacităților și a potențialităților, inclusiv intelectuale, ale femeilor, deoarece acest lucru favorizează dezvoltarea întregii societăți. Continuă Angela Ales Bello:

„E adevărat că femeile au o naturală și spontană sensibilitate educativă grație capacității lor de a primi și de a fi atente, însă astfel de

capacități trebuie potențate printr-o pregătire amplu culturală care să le ajute să devină conștiente de ele însele și de propriile dispoziții^{XLIII}”.

Pentru Dora d'Istria a se referi la cultura unui popor semnifică a-i descoperi și pune în valoare rădăcinile, tradițiile și, prin urmare ceea ce ea afirmă poate cu certitudine reconduce la gândirea romantică a *spiritului popoarelor*¹³¹. Analog, arată profesoara romană Angela Ales Bello despre Edith Stein:

„când se face referire la cultura unui popor se face aluzie la întregul acelor expresii ale spiritului său care generează un mod comun de viață; cultura este întotdeauna rodul creativității spirituale omenești. [...] Reflecția filosofică ne ajută să recunoaștem comuna structură antropologică universală și duală ce caracterizează toate ființele omenești, în al doilea rând să recunoaștem fondul uman comun dincolo de diversitățile culturale care sunt prezente în grupurile omenești [...] [cercetarea filosofică poate să ne ajute să înțelegem că] precum ființa omenească în structura sa profundă este unitară, și totuși se exprimă în modalitățile bărbătești și femeiești, la fel omnia este una singură în structura ei profundă și se exprimă prin diferențe culturale. A regăsi momente de unitate nu înseamnă a elimina diferențele, ci a propune marea sfidare, fundamentală sub profil moral, de a ține seama de două momente ale unității și ale multitudinii fără a-l reduce pe unul la celălalt, ci făcându-le să trăiască în conexiune și alteritate reciprocă^{XLIV}”.

6.6. Înnăscutul pacifism al femeilor

În opera *Despre femei de către o femeie*¹³², Dora d'Istria îi face cunoscuți cititorilor pe scriitorii și scriitoarele care au

¹³¹ Conceptul a fost creat de Hegel, preluat de Herder, pe urmele lui Joseph de Maistre.

¹³² În limba franceză, în original: *Des femmes par une femme*.

îmbrățișat ideile moderne ale epocii. Exact acum un secol, Isabella Santi publica în studiul despre Dora d'Istria:

„Michelet scrie în *L'amour*¹³³: «bărbatul și femeia sunt două ființe relativ incomplete, nimic altceva de zis decât câte o jumătate dintr-un tot. Ei trebuie să se iubească și să se respecte. De ce zic să se respecte? Acest cuvânt exprimă numai ce este datoare femeia: fiindcă bărbatul ar greși dacă numai ar respecta-o, el trebuie să o adore»¹³⁴. Și cu aceste cuvinte vine să înalțe condiția femeii; la fel și Proudhon, în locul amorului liber, socotește căsătoria o taină sacră, grație căreia «ce justiție triumfă asupra iubirii care este mai tare ca moartea» [...] dacă noi abandonăm pentru o clipă ipoteza platonice creștină și spiritualistă a egalității sexelor spre a considera femeia în raporturile de iubire, de maternitate, de viață casnică împreună cu bărbatul, nimicul devine realitate, monstrul se transformă și femeia ne apare frumoasă în toată potențialitatea sa, mult mai reușită decât bărbatul, iar expresia produsă de frumusețea ei crește prin ceea ce produce spiritul său mai instruit, mai concret, mai frumos, mai rezervat, mai înțelept, mai egal^{XLV}».

Educarea femeilor este fundamentală pentru ca ele să își poată exercita în mod deplin misiunea pe care o au^{XLVI}. Cum s-a spus, în formă embrionară, poate fi vorba de o primă aluzie la gândul diferenței, ce se va dezvolta în timp, însă care este — într-un fel — enunțat în câteva puncte-cheie. Important e a se stabili în ce anume constă, prin urmare, acea diferență: punctul acesta este central pentru a cerceta în care

¹³³ Jules Michelet (1798-1874) a fost un renumit istoric francez din epoca romantică. Volumul *L'amour (Iubirea)* a fost publicat în 1858, iar în anul următor va publica *La femme (Femeia)*. Născut într-o familie modestă, va fi susținut de părinți la studii, răsplătindu-i prin rezultate strălucite. A fost filoromân convins.

¹³⁴ Instantaneu, pasajul ne readuce în minte constatarea că în plină epocă romantică, era inevitabil să reînvie adorația genial definită prin conceptul de *donna angelicata*, atât de răspândit la poeții Evului de Mijloc și din Renaștere.

modalitate viața unuia și a celeilalte se cuvine a se derula și, deci, să se intervină din punct de vedere pedagogic.

De exemplu, una din cele mai studiate gânditoare contemporane, Edith Stein, indică pe scurt și eficace momentele fundamentale ale diferenței:

„Femeia comunică unitate, închiderea întregii personalități corporal-spirituale, dezvoltare armonioasă de potențialități; bărbatul înseamnă elevarea fiecărei energii la prestațiile sale cele mai înalte^{XLVII}”.

Iar în textul *Probleme ale educării femeii*, tot Edith Stein afirmă că:

„Specia, virilă și femeiască, se exprimă în indivizi în mod diferit. Întâi de toate, ei sunt realizări mai mult sau mai puțin perfecte ale speciei umane; apoi, ei exprimă cu forță sporită trăsăturile unuia sau ale altele. Bărbatul și femeia au aceleași trăsături omenești fundamentale în esența lor, iar unele dintre acestea prevalează nu doar în sexe, ci și în divizii dintr-un sex ori din celălalt. De aceea, unele femei pot fi mai apropiate de speța virilă și viceversa. Ceea ce poate fi în conexiune cu misiunea lor individuală. Desigur, pentru întreg sexul femeiesc, căsătoria și maternitatea înseamnă prima îndatorire, dar acest lucru nu este la fel pentru orice individ în parte^{XLVIII}”.

Educarea femeilor întrucât e educarea unui întreg popor — și a unor popoare întregi — conduce la recunoașterea reciprocă a popoarelor, ducând, cum deja s-a relevat puțin mai înainte, în virtutea definiției unei ontologii relaționale, la realizarea păcii. Principalele teme ale gândirii sale, instruirea și educarea întru drepturi civile și politice și campania de sensibilizare în favoarea păcii, sunt conexe reciproc în proiectul Dorei d'Istria — legat prin dublu fir de idealurile Risorgimentului — care se traduc în solicitarea de mai multă democrație, în recunoașterea demnității egale pentru toți, în care femeilor, educate spre a educa, li se cerea implicare în propriul rol, pentru a contribui la măreția propriului popor. În

Italia eliberată, opera de scriitor a principesei române oferea exemple și modele în care italiencele — care citeau revistele italiene — se puteau regăsi și din care se puteau inspira.

Mai cu seamă, Dora d'Istria înțelege să pună în evidență și să stimuleze pacifismul înnăscut al femeilor. Recunoscându-le, în fond, femeilor orientarea firească spre a educa și calitatea de a da viață, îngăduia a se demonstra că ele, fiind rădăcini ale vieții, nu ar fi putut niciodată susține războiul, acesta fiind un act contrar vieții înseși^{XLIX}.

Era, pe lângă aceasta, convinsă că femeile ar fi trebuit să se coordoneze și să se unească pe plan internațional, spre a se opune războiului și să se angajeze concret pentru pace. Un rol ce li se cuvenea femeilor ca mame și pe care trebuiau de aceea să-l dezvolte în propriii fii era un profund spirit de fraternitate între oameni, spre a face să se nască un sentiment de solidaritate internațională. Isabella Santi arată că Dora d'Istria a premers cu un secol ideile privind educația feminină, idei ce sunt o cale alternativă, atât pentru emanciparea greșit înțeleasă¹³⁵, cât și față de ignoranța impusă, care conduc amândouă la:

---

¹³⁵ Inteligența strălucită, intuiția aproape infailibilă, sensibilitatea de veritabilă artistă (a fost, și o pictoriță remarcabilă, nu doar o literată și gânditoare de mare suprafață) au ferit-o pe Dora d'Istria să cadă în extrema unui feminism exagerat. Astăzi – mai mult ca oricând – îi putem da dreptate, când femeile supradotate au dovedit că pot să-i întrecă pe cei mai mulți bărbați, chiar în domenii considerate, timp de milenii, ca fiind apanaj exclusiv masculin. Caterina Cornaro, Charlotte Brontë, Maria Sklodowska-Curie, Grazia Deledda, Ana Aslan, Rosa Del Conte, Marguerite Yourcenar, Zoe Dumitrescu-Bușulenga, Rita Levi-Montalcini, Youyou Tu, May-Britt Moser sunt câteva exemple convingătoare din tot mai numeroase altele, cum deja am precizat cu referire la primele femei licențiate, creatoare de seamă din secole vechi, unele fiind elogiare de Dora d'Istria. Dar, cum deja a fost

„adevărata sclavie a femeii [...] Până acum, din păcate, nu doar la noi, ci după cum reiese din observațiile Scriitoarei noastre, s-a cultivat mai mult slăbiciunea decât forța femeii, mereu subjugată, mereu sclavă. [...] Astăzi, în sfârșit, s-a înțeles că pentru femeie este necesară instruirea pentru ea însăși, pentru educarea fiilor proprii și pentru aceia ai altora, care pot fi încredințați îngrijirilor sale și sprijinului său moral și intelectual. [...] Iubirea femeii este mai adâncă decât a bărbatului și se concretizează în acea parte importantă care o însuflețește pe femeie și își pune pecetea pe toate operele vieții sale^L”.

---

semnalat, emanciparea dusă dincolo de orice limite este o gravă eroare, idee demonstrată de principesa Ghica, repetat.

Anexă

O istorie politică de familie

Pe durata colaborării sale cu *Rivista Europea* din Florența, Dora d'Istria a întreprins un studiu despre principatele valah și moldovean prin reconstruirea istorică, politică și biografică a străbunilor săi, principii Ghica. Studiile au apărut în diverse fascicule editate între 1871 și 1873, când, la Tipografia editurii asociației, a fost publicată întreaga monografie sub titlul *Gli albanesi in Rumenia. Storia dei principi Ghika, nei secoli XVII, XVIII e XIX su documenti inediti degli archivi di Venezia, Vienna, Parigi, Berlino, Costantinopoli ecc.*, tradusă din franceză în italiană de Bartolomeo Cecchetti¹³⁶. Cercetătorul și arhivistul venețian mai publica, acolo, o scurtă introducere urmată de a sa a cincea ediție a *Bibliografiei principesei Dora d'Istria 1855-1873*¹.

În consistentul volum, Elena Ghica abordează pe larg studierea antecesorilor ei mai îndepărtați în timp, înainte de a trasa liniile politice ale principatului contemporanilor săi — arătând, uneori, că le împărtășea orientările —, analizând situația istorico-politică a principatului Valahiei și a principatului Moldovei, ambele guvernate de principii Ghica.

De specială relevanță, în scopul de a trasa linia de continuitate ce caracterizează gândirea politică a Dorei

---

¹³⁶ Istoric, arhivist, numismat, director al Arhivelor Statului din Veneția, din 1876 până la deces, mare admirator al Dorei d'Istria, căreia îi dedică un studiu valoros, făcându-i și un portret foarte exact.

d'Istria, sunt câteva observații referitoare la activitatea lui Grigore Ghica al IV-lea, principe domnitor al Țării Românești. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, acesta dădu puternic impuls studiilor, autorizând — cum scrie ea — redactarea Statutelor „unei *Societăți de progres* ce avea următoarele scopuri:

1. Să fondeze colegii naționale în București și la Craiova;
2. Să stabilească școli normale în fiecare reședință de județ;
3. Să instituie școli primare în fiecare sat;
4. Să fondeze ziare în limba națională;
5. Să desființeze monopolul tipografic;
6. Să furnizeze mijloacele de încurajare a tinerilor să traducă și să scrie opere în limba națională;
7. Să publice un ziar național¹³⁷.

Cum s-a scos în evidență în prezentul volum, instruirea școlară înțeleasă ca drept fundamental al fiecăruia, împreună cu punerea în valoare a limbii române în domeniul cultural pentru educarea identității poporului, are sarcina de a conduce, în viziunea Dorei d'Istria, la râvnita dezvoltare a Democrației, alcătuită din doi pilaștri fondatori ai libertății și egalității, și constituie un element esențial în gândirea principesei.

Contemporanul ei Paolo Mantegazza¹³⁷ subliniază că în lucrările Autoarei:

---

¹³⁷ Paolo Mantegazza a fost un erudit medic, profesor universitar de Patologie umană și de Antropologie la Pavia, cu începere din 1860. Om de știință de renume internațional, revoluționar, senator, s-a numărat între admiratorii genialei Dora d'Istria, fiind un sincer filoromân.

„Sunt prezente mereu două motive, două idei dominante ce o inspiră, ce o determină să scrie, ce îi impun un apostolat civil și politic. Ea vrea libertate în fiecare țară, în orice timp, o vrea pentru toți. Ea, născută într-o bogăție de privilegii, vrea egalitate. Ea, născută la picioarele tronului, vrea democrație, o democrație sănătoasă și logică, înălțătoare a celor ce sunt la pământ și care să nu ducă în noroi pe aceia care sunt suspuși^{III}”.

Pornind a scrie despre evenimente sieși contemporane și apropiate prin legături de familie, Dora d'Istria își clarifică imediat metoda analitico-descriptivă, lipsită de orice judecată ori prejudecată, revendicând obiectivitatea cercetării sale, condusă exclusiv pe baza datelor obiective:

„fiindu-mi dificil să judec personaje care au cu mine legături strânse, mă voi limita acum la o scurtă expunere a faptelor fără să mă alinez de o parte sau de alta în conflictul ce urmează întotdeauna aprecierii acțiunilor făcute de către contemporani^{IV}”.

În sensul acesta, și Mantegazza ține să amintească faptul că, în comparație cu Doamna de Stäel¹³⁸ ori cu alte scriitoare, «Dora d'Istria este întotdeauna imparțială, e întotdeauna

---

¹³⁸ Anne-Louise Germaine Necker (1766-1817) a fost fiica ministrului de finanțe – de origine elvețiană – al Regelui Ludovic al XVI-lea. Căsătorită în 1786 cu baronul Erik de Stäel-Holstein (Ambasador al Suediei la Paris), va avea patru copii. Urmând exemplul mamei sale, Doamna de Stäel va ține un salon literar celebru în capitala Franței. Legătura amoroasă și intelectuală cu scriitorul și gânditorul politic Benjamin Constant (1767-1830), și el elvețian, o va marca profund, îndreptându-i preferințele înspre Romanticism, dar îi va atrage și exilul, în 1803, stabilindu-se timp de un deceniu în Elveția, apoi, revenind la Paris. Principalele scrieri beletristice ale doamnei de Stäel sunt tragedia în versuri *Jeanne Grey* (1890), scrisă conform canoanelor Clasicismului și romanele de gust romantic *Delphine* (1802) și – cu osebire – *Corinne sau Despre Italia* (1807), dar a publicat și importante studii pe teme politice, filosofice, literare.

senină în judecățile ei^V», iar, cu referire la activitatea publicistică a principesei, omul de știință, evidențiindu-i anvergura filosofică și politică, adaugă:

„Stofa sa e mai cu seamă aceea de om politic, ea vede latura politică, chiar și atunci când tratează despre religie. Nu degeaba ea descinde din oameni care au guvernat asupra oamenilor, iar dacă ar fi ocupat un tron, ar fi scris o pagină nemuritoare și în istoria politică a țării de ea conduse^{VI}».

Puternica înclinație către reflecția politică e evidentă în scrierile dedicate studierii documentelor de familie, unde se desprind trăsăturile specifice și constante ale cugetării sale. Deja din citirea unor documente din arhivele occidentale, principesa găsisese utile elemente pentru a susține în discursul *Marco Polo*, ținut la Trieste în 1869, că:

„odinioară erau frecvente comunicațiile între Orient și Occident și cred că pot afirma lucrul acesta cu specială rațiune, fiindcă înaintașii mei n-au încetat, și o probează numeroase documente din arhivele Republicii Venete, că au avut cele mai strânse alianțe cu Occidentul. Dacă eu aș putea să dau un sfat comercianților voștri, i-aș consilia să caute în povestirile lui Marco Polo geniul acelor mari întreprinderi, care le pot deschide curajoșilor marinari ai Adriaticei porțile depărtatei Asii, bogată în atâtea comori^{VII}».

În *Istoria principilor Ghica*, așa cum s-a arătat deja, Dora d'Istria examinează, atât activitatea politică a principilor Valahiei, cât și pe aceea a celeilaltei ramuri a ei, cea a principilor din Moldova. Atenția sa e îndreptată, în mod special, asupra raporturilor cu statele străine și are obiectivul de a scoate în evidență tendințele liberale ale prinților din familia ei, în mod deosebit, de pildă, scrie că Grigore Alexandru I a fost invitat de către Poartă, guvernul Imperiului Otoman, pentru ca să

„ia în mâini frâiele domniei. În timp ce partida conservatoare căuta sprijinul Austriei, ale cărei politici de atunci erau clericale și absolutiste, principele se îndepărtă tot mai mult de acea partidă. Numi un minister ce nu-i era deloc favorabil. Decretă reformarea completă a sistemului penitenciar și dădu libertate țiganilor (28 și 30 noiembrie 1855).

Aceste și alte asemănătoare reforme nu aveau prea mare importanță pentru guvernul austriac, fiindcă știa că sclavia era o instituție imposibil de a fi menținută. Însă abolirea cenzurii pentru ziare (12 mai 1856) și încurajările date ideilor liberale displăcură, atât Vienei, cât și conservatorilor de la Iași^{VIII}».

Abordând studierea despre principatul unchiului ei Alexandru — munteanul —, Dora d'Istria ținu să precizeze îndată că «din absolută, domnia deveni constituțională, fiind introdus *Regulamentul organic*¹³⁹ și o adunare avea îndatorirea să controleze acțiunile principelui^{IX}». Ea îl definea pe tatăl ei Mihail ca fiind «sufletul noii administrații, ministru de Interne și mare ban de Craiova. Înclina către germani [...] nu admira [...] burghezia franceză^X».

În mod deosebit, din nou, Dora d'Istria relevă că, în acea fază, guvernul «nefiind nicidecum partizan al politicii obscurantiste (care număra încă numeroși partizani) favoriza

---

¹³⁹ *Regulamentul organic*, impus de Imperiul Rus – în 1831-1832 – în Moldova și Țara Românească, era o legislație quasi-constituțională de inspirație conservatoare cu deschideri reformiste. A fost ratificat de sultanul Mahmud II. Principatele Române s-au aflat sub ocupație militară rusească din 1828 până în 1835, o altă administrație rusească fiind inaugurată în 1853. Grigore Alexandru Ghica, fiind detronat, în Moldova, cum se va întâmpla și cu domnitorul Barbu Știrbei, în Țara Românească, fiecare din Ghiculești va reveni pe tron, între 1856-1858. Plecând în exil, în Italia, Alexandru Dimitrie Ghica o va reîntâlni pe Elena Ghica (prin căsătorie devenită Kolkçova-Massalskaia, văduvă din 1855), ea fiind nepoata sa preferată, devenită scriitoare importantă sub pseudonimul Dora d'Istria, spre mândria familiei.

instituirea de școli primare în care s-a introdus limba română¹⁴⁰ și dezvoltarea intelectuală a țării^{XI}. Și ea sublinia, încă o dată, elementele dragi discursului său politic, evidențiind că «această dezvoltare intelectuală, eliberarea țiganilor aparținători statului, prosperitatea generală și siguranța publică sunt fapte predominante ale blândeii domnii a lui Alexandru^{XII}».

Totuși, guvernarea luminată, narează ea, având ca adversar adunarea generală¹⁴¹,

„trebuie să lupte contra acelor care voiau să o înlăture, contra acelor care îl socoteau prea supus Rusiei, și care voiau să facă a triumfa pe malurile Dunării ideile și politica burgheziei franceze. [...] Când opoziția a ajuns a-l constrânge pe domnitor să se despartă de fratele lui Mihail, guvernul avea deja zilele numărate^{XIII}».

Cu toate acestea, după ocupația ruso-otomană, Scriitoarea precizează:

„principele Alexandru Ghica reveni la guvernare cu titlul de *Kaimacam*¹⁴² (iulie 1856). [...] Majoritatea românilor îl primi cu satisfacție, fiindcă și-amintea caracterul său omenos, sperau că le-ar fi favorizat aspirațiile^{XIV}».

Istorisirea faptelor dobândește, pe neașteptate, un ton mai intens și empatic în momentul în care principesa, cu referiri autobiografice, descrie căderea principelui Cuza:

---

¹⁴⁰ Înființarea de școli în limba română s-a făcut cu sprijinul ferm al Bisericii Ortodoxe Române, în Moldova și Țara Românească. și cu sprijinul acesteia și al Bisericii Greco-catolice, în Transilvania și Banat, cu începere de la finele secolului al XVIII-lea. Funcționau pe lângă biserici, mănăstiri. În secolul domniilor fanariote (1711, Moldova, 1714, Țara Românească-1821), profesorii privați și din puținele școli publice fuseseră, aproape toți, greci.

¹⁴¹ *Divanul* sau *Obșteasca Adunare*, în terminologia românească a timpului.

¹⁴² În terminologia epocii, sinonim pentru *regent*.

„Când moldovenii (17 ianuarie 1859) și după aceea muntenii, pentru a realiza unirea pricipatelor, îl aleseră pe colonelul Alexandru Ioan Cuza, care fusese numit de Grigore I Ghica *Pârcălab (prefect)* de Galați, sănătatea lui Alexandru, deja minată, îl determină să plece spre Napoli. După o călătorie la Livorno, unde voise să o revadă pe prima născută a fratelui său¹⁴³, ale cărei devotament și servicii el le amintea mereu cu înduioșare, a murit la Capodimonte (ianuarie 1862). Trei ani după aceea, în noaptea de 22 spre 23 februarie 1865¹⁴⁴, ales de adunările românești, înconjurat de complotiști amenințatori, trebuia să-și semneze propria abdicare, era brutal însoțit la frontieră. Dezastruosul sistem al monarhiei electivă, care a dus la ruina Poloniei, se încheia într-o revoluție devenită cronică^{XV}”.

Cu aceste cuvinte, Dora d'Istria denunță și condamnă, din nou, un haos provocat de instabilitatea politică și de

---

¹⁴³ Numele întreg al domnitorului era Alexandru Dimitrie Ghica, unchi al Dorei, frate al banului Mihalache Ghica, părintele scriitoarei. A fost domnitor al Țării Românești, între 1834-1842, iar din iulie 1856 până în octombrie 1858, a fost caimacam. A domnit în spiritul Regulamentului organic. Și-a adorat nepoata cea foarte învățată, pe care o va reîntâlni, în Italia, unde el va pleca în exil, în 1858. Dora d'Istria se va stabili definitiv în Italia, în anul 1860. La București, Alexandru Ioan Cuza fusese ales, în 24 ianuarie 1859. La presiunea marilor Puteri și a Masoneriei este recunoscut de sultanul Abdul-Aziz, în 1861, dar neîngenunchind spre a săruta papucul monarhului otoman. Dora d'Istria transcrie data alegerii lui Cuza, la Iași, după calendarul gregorian, în vigoare în Italia, (după calendarul iulian, fiind 5 ianuarie, în vigoare în România secolului al XIX-lea).

¹⁴⁴ Anul abdicării lui Cuza a fost 1866. Detaliile privind abdicarea n-au fost cunoscute decât de un cerc mai restrâns, renunțarea la tron fiind rezultatul legământului semnat de Cuza la solicitarea Masoneriei (el însuși fiind mason), înainte de a fi fost desemnat candidat la tron, în 1859, de către Marile Puteri. Domnia nu trebuia să fie ereditară, iar domnitorul trebuia să plece de pe tron, atunci când interesele statului o cereau. Cuza deja solicitase acest lucru, în anul precedent, din motive de sănătate, fiindcă numai apele curative de la Ems îi alinau suferința.

influențele străine¹⁴⁵, care amenință popoarele periclitându-le identitatea culturală, erodându-le instituțiile politice și distrugând pilaștrii de cristal pe care e așezată menținerea păcii.

---

¹⁴⁵ Contrar convingerilor Dorei d'Istria, în cazul României, cei 81 de ani de monarhie constituțională se vor dovedi foarte benefici pentru România, deși dinastia desemnată a ocupa tronul a dat patru regi, având amestec de sânge german, portughez, rusesc, englez și grecesc. Convingerea sa că un principe străin ar fi incapabil să se devoteze poporului român a fost infirmată de istorie, așadar. Dacă ar fi trăit mai mult, înțeleapta scriitoare ar fi înțeles că orice regulă are excepții semnificative.

Notele autoare

Capitolul I

I. Cfr. Isabella Santi, *Dora d'Istria e le sue idee intorno all'educazione della donna*, Estratto dalla *Rivista Pedagogica*, diretta da Luigi Credaro, Anno X, Fascicoli 5-6, Milano-Roma-Napoli, Società Editrice *Dante Alighieri*, 1917, p. 3.

II. Pentru o aprofundare privind cultura feminină în Italia secolului al XIX-lea, vezi și Elena Musiani, *Educarsi, educare. Percorsi femminili dalla casa alla città*, Donne nella storia, Aracne, Roma, 2012.

III. Cfr. Isabella Santi, *Op. cit.*, pp. 3-4.

Capitolul al II-lea

I. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Il pensiero e l'opera di Dora d'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Biblioteca scientifica, Serie II, Memorie, Vol. 54, Gangemi, Roma, 2007.

II. *Ibidem*, p. 131.

III. *Ibidem*, p. 133.

IV. *Ibidem*, pp. 134-135.

V. *Ibidem*, p. 138.

VI. Solicitării de colaborare, Dora d'Istria îi răspunde — printr-o scrisoare datată 4 martie 1867 — în acești termeni:

„Domnule, Eu îmi dau bine seama de motivele ce vă conduc să fondați o Revistă orientală, totodată crezând că va fi dificil de a

face înțeles marele interes pe care Italia îl are de a continua tradițiile Veneției și ale Genovei.

Am constatat personal de multe ori că italienii nu mai vedeau în general avantajele de tot felul pe care le vor avea ocupându-se de Orient. În ce mă privește, Domnule, deoarece studiile mele au ca exclusiv obiect peninsula orientală, și că, de altfel, ele sunt mai degrabă cu caracter literar decât științific, îmi pare că nu ar fi foarte utilă colaborarea mea pentru o culegere eminentamente științifică, consacrată îndeosebi Orientului asiatic. Totuși dacă *Revista orientală* ar voi să se ocupe de chestiuni filologice ce se referă la peninsula, eu vi l-aș recomanda pe domnul dr. D. Camarda, preot al Bisericii greco-unite din Livorno, care și-a dovedit în a sa *Gramatologia limbii albaneze* competența în aceste chestiuni, cărora nimeni mai bine ca Dumnezeuvoastră le-a arătat importanța. Vă rog să primiți, Domnule, expresia înaltei mele considerații”. Liviu Bordaș, *Dora d'Istria e Angelo de Gubernatis: studiosi tra due Orienti*, în *Ephemeris Dacoromana*, XIV, 2012, pp. 215-235. Nota traducătoarei: în scrisoare, Dora d'Istria se referea la Peninsula Balcanică.

VII. Într-o scrisoare către A. de Gubernatis, Dora d'Istria își afirmă refuzul față de război: „Proiectul la care mă faceți părtașă este un nou motiv ce mă va face să doresc sfârșitul acestei lupte atroce care acoperă Occidentul de sânge și de ruine și care va fi cu certitudine în istorie rușinea eternă a secolului al XIX-lea”, *Ibidem*. Pacifismul Dorei d'Istria, cum se va vedea, e unul din elementele de fond ale discursului său politic.

VIII. *Ibidem*, pp. 215-235.

IX. Dan Berindei, *Garibaldi et les Roumains*, Comunicare prezentată în Ședința de încheiere la *Bicentenario della nascita di Giuseppe Garibaldi*, a celui de al XXVII-lea Seminar Internațional de Studii Istorice *Da Roma alla Terza Roma*, Roma – Campidoglio, 19-21 aprilie 2007.

X. *Ibidem*, p. 5. Această scrisoare a fost publicată în Alexandru Marcu, *Romanticii italieni și românii. Note*, în *Memoriile Secțiunii Literare a Academiei Române*, Bucurest, série III, Tome II (1924), 100-101.

XI. Dan Berindei, *Op. cit.*, p. 6.

XII. Cum scrie Berindei, „o jumătate de deceniu mai târziu, inima marelui italian a încetat să bată. Dimitrie Gusti, primarul orașului Iași, i-a dedicat cu ocazia aceasta, un poem intitulat *Italia*, în care era evocat Garibaldi «eroul legendă». Însă și mai important a fost mesajul trimis de Dimitrie Brătianu, președintele Camerei Deputaților, lui Domenico Farini, președintele Camerei italiene. «Garibaldi aparține Italiei precum și popoarelor ce au luptat pentru reconstrucția lor națională», scria el, exprimând în numele Camerei românești «sentimentele de condoleanțe Italiei, patria ilustrului soldat al unificării italiene, a neobositului apărător al libertății acesteia». În răspunsul lui Farini era evocată «solidaritatea celor două popoare ce au origine comună și care au luptat pentru reconstrucția lor națională și pentru libertate». Moștenirea Dorei d'Istria și a lui Garibaldi pare a fi rezumată în aceste mișcătoare cuvinte. *Ibidem*, p. 9.

XIII. *Ibidem*.

XIV. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 145-150.

XV. Félicité-Robert de Lamennais, *Il libro del popolo. Della schiavitù moderna*, Sonzogno, Milano, 1884.

XVI. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 106-114.

XVII. Elemente de critică a Pozitivismului și a Materialismului sunt prezente în multe opere ale sale.

XVIII. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 106-114.

XIX. Pietro Sterbini, *Discorsi preliminari per servire alla storia dell'ultima rivoluzione romana*, în Giuseppe Mazzini, *L'Italia del popolo. Dio e il Popolo*, Vol. II, Società Editrice L'Unione Losanna, 1850, p. 432.

XX. Roland Sarti, *La democrazia radicale: uno sguardo reciproco tra Stati Uniti e Italia*, in Maurizio Ridolfi (A cura di), *La democrazia radicale nell'Ottocento europeo*, Fondazione Gian Giacomo Feltrinelli, Milano, 2005, pp. 140-141.

XXI. Cfr. *Pensieri sulla democrazia in Europa*, in Giuseppe Mazzini, *Opere*, in *Letteratura e vita civile. I classici del pensiero italiano*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Il Sole 24 ore, Roma-Milano, 2006.

XXII. Dora d'Istria, *Les femmes en Orient*, Meyer&Zeller, Zürich, 1859-1860 (2 vol.).

XXIII. Giuseppe Mazzini, *Pensieri sulla democrazia*, *Op. cit.*, p. 207.

XXIV. *Ibidem*, pp. 298-299.

XXV. *Ibidem*, p. 299.

XXVI. *Ibidem*.

XXVII. Giuseppe Mazzini, *Alleanza repubblicana*, *Op. cit.*, p. 557.

XXVIII. *Ibidem*, pp. 558-560.

XXIX. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 106-114.

XXX. Cfr. Charles-Louis de Montesquieu, *Lo spirito delle leggi*, Îngrijită de Salvatore Cotta, UTET, Torino, 2005.

XXXI. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 149-150.

XXXII. Dora d'Istria, *La Suisse allemande e l'ascension du Moench*, Cherbuliez, Paris-Genève, 1856. Vol. III, pp. 255-256.

XXX. *Ibidem*.

Capitolul al III-lea

I. Dora d'Istria, *La Pace e la Civiltà*, Estratto dalla *Rivista di Scienze Sociali*, Fascicoli 3 e 4, Libreria Editrice Gargano, Cesena, 1882.

II. *Ibidem*, p. 1.

III. *Ibidem*, p. 2.

IV. *Ibidem*, p. 3.

V. *Ibidem*, pp. 3-4.

VI. *Ibidem*, pp. 5-6.

VII. Referirea este la Joseph de Maistre, autor, între alte opere, al studiului *Considerazioni sulla Francia*, Din nou publicate în îngrijirea lui Massimo Boffa, de către Editori Riuniti, Roma, 1985. Despre Joseph de Maistre vezi Teresa Serra, *La critica alla democrazia in Joseph de Maistre e Louis Bonald*, Aracne, Roma, 2005.

VIII. Dora d'Istria, *Op. cit.*, p. 7.

IX. *Ibidem*, p. 8.

X. *Ibidem*, p. 9.

XI. *Ibidem*, p.12.

XII. *Ibidem*, pp. 12-13.

XIII. *Ibidem*, p. 15.

XIV. *Ibidem*, pp. 16-17.

XV. *Ibidem*, p.17.

XVI. *Ibidem*, p. 18.

XVII. *Ibidem*, p. 19.

XVIII. *Ibidem*, pp. 20-21.

XIX. *Ibidem*, pp. 21-23.

XX. *Ibidem*, p. 23.

XXI. *Ibidem*.

XXII. *Ibidem*, p. 24.

XXIII. Cfr. Immanuel Kant, *Per la pace perpetua*, prefazione di Norberto Bobbio, A cura di Nicolao Merker, Editori Riuniti, Roma, 1997. Vezi și Luca Scuccimarra, *Kant e il diritto alla felicità*, Editori Riuniti, Roma, 1997.

XXIV. Cfr. Johann Gotfried von Herder, *Idee per la filosofia della storia dell'umanità*, A cura di Valerio Verra, Laterza, Roma, 1992.

XXV. Cfr. Immanuel Kant, *Op. cit.*, passim.

XXVI. Cfr. Norberto Bobbio, *Diritto e Stato nel pensiero di E. Kant*, Giappichelli, Torino, 1969, pp. 277-289.

XXVII. Cum scrie Bobbio, „Pacifismul democratic e un pacifism politic, deoarece vede cauza principală a războaielor și deci un remediu al păcii mai ales într-o transformare politică. Există multe alte forme de pacifism: un pacifism *economic* (care a fost susținut de către liberschimbiștii secolului trecut, precum Cobden), conform căruia războaiele depind de politica economică a statelor, și de aceea calea păcii trece prin transformarea politicii mercantile în cea a liberului schimb; un pacifism *social* (care a fost cel apărut de socialiștii Internaționalei a doua), conform căruia cauza principală a războaielor e divizarea societății în clase, iar pacea poate fi realizată numai printr-o revoluție socială care să abolească clasele; un pacifism *juridic* (susținut astăzi de federaliștii europeni și mondiali), conform căruia cauza principală a războaielor este structura juridică a statelor deținătoare și păstrătoare a suveranității absolute, iar pacea poate fi obținută numai prin limitarea juridică a suveranității care se poate atinge pe o cale unică într-un sistem de stat federal. Deasupra tuturor acestor forme de pacifism, e așa-numitul *pacifism moral* conform căruia războaiele depind exclusiv de răutatea oamenilor, iar pacea nu poate fi decât efectul unei reforme generale a moravurilor”.

XXVIII. *Ibidem*.

Capitolul al IV-lea

I. Cfr. Jacques Maritain, *Umanesimo integrale*, Borla, Roma, 2002 și in Jacques Maritain, *L'uomo e lo Stato*, Marietti, Torino, 2003.

II. Cfr. Reginaldo Pizzorni, *Persona umana e diritto naturale*, in *Atti del congresso internazionale Tommaso d'Aquino nel suo*

VII centenario (Roma-Napoli 17-24 aprile 1974). Tomo VIII, Vol. II, Napoli, pp. 341-351.

III. Cfr. Jacques Maritain, *Cristianesimo e democrazia*, Milano, 1977, pp. 49-55.

IV. Cfr. Félicité-Robert de Lamennais, *La religione considerata nei suoi rapporti coll'ordine politico e civile*, Resa italiana da Tommaso Buffa, Stamperia Arena, Genova, 1825.

V. Cfr. Paolo Miccoli, *L'antropologia cristiana alla luce dei documenti del Concilio Vaticano II*, Grafischena, Fasano di Puglia, 1972.

VI. Cfr. Reginaldo Pizzorni, *Giustizia e Carità*, Edizioni Studio Domenicano, Bologna, 1994, p. 439.

VII. Cfr. Igino Giordani, *La rivoluzione cristiana*, Città Nuova, Roma, 1969, pp. 144-145.

VIII. *Ibidem*.

IX. Ludwig Feuerbach, *Principi di filosofia dell'avvenire*, § 34-35, Werke, Zürich, 1843, passim.

X. Cfr. Jacques Maritain, *La fine del Machiavellismo*, in *Per una politica più umana*, Morcelliana, Brescia, 1979, pp. 141-142.

XI. Cfr. Henri Bergson, *Le fonti della morale e della religione*, Edizioni Comunità, Milano, 1950, p. 310.

Capitolul al V-lea

I. Niccolò Tommaseo, *La educazione morale, religiosa, civile, letteraria dell'Italiano*, G. Barbèra Editore, Firenze, 1895, p. 231.

II. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp.107-108.

III. Niccolò Tommaseo, *Op. cit.*, p. 38.

IV. *Ibidem*, p. 39.

V. *Ibidem*, p. 61.

VI. *Ibidem*, p. 62.

VII. *Ibidem*, pp. 101-102.

VIII. *Ibidem*, pp.107-108.

IX. Cfr. Giuseppe Fichera, *Linguaggio e umanità nel pensiero di Herder*, CEDAR, Padova, 1964; Valerio Verra, *Mito, rivelazione e filosofia in Herder e nel suo tempo*, Marzorati, Milano, 1966.

X. Herder afirmă că forma cea mai împlinită la care ajunge istoria este omenia: limbajul, arta, religia, libertatea, rațiunea sunt în schimb *forme speciale* în care omenia se manifestă. Cfr. Johann-Gottfried Herder, *Ancora una filosofia della storia per l'educazione dell'umanità*, Einaudi, Torino, 1952 și deja citatul studiu J. G. Herder, *Idee per la filosofia della storia dell'umanità*, A cura di Valerio Verra, Laterza, Roma, 1992.

XI. Cfr. Johann-Gottfried Herder, *Ancora una filosofia della storia per l'educazione dell'umanità*, Einaudi, Torino, 1951, pp. 146-147.

XII. Niccolò Tommaseo, *Op. cit.*, p. 224.

XIII. *Ibidem*, p. 223.

XIV. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, p. 110.

XV. Niccolò Tommaseo, *Op. cit.*, p. 256.

XVI. Cfr. Dora d'Istria, *Op. cit.*, *passim*.

XVII. Isabella Santi, *Op. cit.*, p. 23.

Capitolul al VI-lea

I. Chiar dacă nu e absolut prima. Se înregistrează, de fapt, în cursul secolelor precedente, alte exemple de teoretizări *la feminin*. În acest sens, îmi permit să trimit la studiul meu *Christine de Pizan: una pedagogia morale per l'ordine dello Stato*, in *Femininum ingenium. Collana di Studi e Ricerche. Pensiero femminile: Storia e Teorie*, Vol. I, Drengo, Roma, 2012.

II. „Diferența nu mai e în tensiune cu egalitatea, ci cu identitatea. Din punct de vedere istoric, conceptul diferenței e legat

direct de criza idealului emancipării și a parității ce definește bătăliile feminismului pe durata secolelor al XIX-lea și al XX-lea. E adevărat că diferența a fost istoricește vorbind izvor de inegalitate, însă în multe feluri a apărut limpede că valoarea sa este redusă la zero, nu doar de către inegalitate, ci și de către egalitarismul ce ar vrea să o rezolve pe aceasta din urmă”. Laura Boella, *Il valore della differenza e l'esperienza morale*, in Paola Ricci Sindoni, Carmelo Vigna (A cura di), *Di un altro genere: etica al femminile*, Vita e Pensiero, Milano, 2008, p. 4.

III. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, p. 173.

IV. Cfr. Isabella Santi, *Op. cit.*, p. 5.

V. *Ibidem*, pp. 8-11.

VI. Dora d'Istria, *Les femmes en Orient*, Vol. II, Meyer&Zeller, Zurich, 1859-1860, p. 507.

VII. Cum scrie Michele D'Ambra, reflecțiile multor „gânditoare care au trăit între secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea [...] au fost punctul de pornire al unei opere de aprofundare ce merită cu totul altă considerație”. Angela Ales Bello, *Sul femminile. Scritto di antropologia e religione a cura di Michele D'Ambra*, Prefazione di Michele D'Ambra, Città Aperta, Enna, 2004, p. IX.

VIII. *Ibidem*, p. XII.

IX. „Educația trebuie să țintească și la o includere a individului în interiorul unei comunități în care „Raporturile între sexe să fie senine și echilibrate”. *Ibidem*, p. XVI.

X. Niccolò Tommaseo, *Op. Cit.*, pp. 312-313,

XI. *Ibidem*, pp. 316-317.

XII. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, p. 255.

XIII. Galati 3.28. Dora d'Istria face referire în diverse împrejurări la un pasaj din San Paolo. Și atunci când scrie despre Dante, în fapt, cu ocazia unei vizite la mormântul său, utilizează oportunitatea pentru a sublinia raportul între Supremul Poet și a sa Beatrice, “femeia nouă”, recunoscută egală cu bărbatul, unica în

stare să-l pună în legătură cu Dumnezeu. „*Sufletul lui Dante — am zis — e precum pământul bun despre care vorbește Hristos, în care sămânța biblică dă rod însutit. Cum a văzut religia spirituală răsărită din Biserică, zăvorâtă în închisorile evului mediu astfel înțelese primul întreg sensul cuvântului apostolic. «În Iisus Hristos nu există distincție între bărbat și femeie». A sa Beatrice era ultimul cuvânt din acea mare schimbare prevăzută de Platon, pe care apostolii au evanghelizat-o și împlinirea căreia el trebuia să o facă posibilă. Beatrice nu mai este fiica seculară a Imperiului Roman, nici femeia primelor vremuri creștine condamnată la tăcere, când e vorba despre lucruri religioase. Beatrice a prevestit cu puterea unui singular și limpede sentiment, la fel de subtil ca înțelepciunea filosofilor, misterele pământului și ale cerului”.* Dora d'Istria, *Pelerinaj la mormântul lui Dante*, in *Rivista siculo delle scienze, letteratura ed arti*, Anno I, Fascicolo 9 (Settembre 1869), Palermo, 1869 (Traduzione di Augusto Negri), p. 235.

XIV. Angela Ales Bello, *Op. cit.*, pp. XXI-XXII.

XV. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, pp. 210-211.

XVI. Cfr. Angela Ales Bello, *Op. cit.*, p. 15.

XVII. În această lucrare reedificatoare, pare aproape că se inspiră din *Cité des Dames* de Christine de Pizan, în care Autoarea — reconstruind o genealogie istorică la feminin — se opune misoginiei câtorva filosofi contemporani ei, secolele al XIV-lea și al XV-lea demonstrând de asemenea raportul de egalitate/diferență între cele două declinări sexuale ale ființei umane.

XVIII. Isabella Santi, *Op. cit.*, p. 16.

XIX. Dora d'Istria, *Des femmes par une femme*, Vol. I, pp. 133-134. Traducere de Roberta Fidanzia.

XX. Olivia Guaraldo, *Etica femminista: una rassegna storico-concettuale*, in AA.VV., *Di un altro genere: etica al femminile*, A cura di Paola Ricci Sindoni e Carmelo Vigna, Vita e Pensiero, Milano, 2008.

XXI. Cfr. Antonio D'Alessandri, *Op. cit.*, p. 231.

XX. „Recunoașterea acestui fapt e una din noutățile tulburătoare ale luării de poziție luate de Ioan Paul al II-lea. Într-un scurt text dedicat femeilor în *Varcare le soglie della speranza (A trece pragurile speranței)*, Papa pornește de la o contestație socială și de la una personală. În primul rând, Feminismul este o «reacție la lipsa de respect față de orice femeie», o bogată mărturie a Bisericii catolice demonstrează că femeia a fost respectată și nu putea fi decât astfel, dat fiind puternicul impuls către cultul Fecioarei Maria”. Angela Ales Bello, *Op. cit.*, pp. 40-50.

XXIII. Cfr. Antonio D’Alessandri, *Op. cit.*, p. 235.

XXIV. Dora d’Istria, *Op. cit.*, Vol. II, p. 240. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXV. Isabella Santi, *Op. cit.*, p. 15.

XXVI. Jean Charles Léonard Sismonde de Sismondi, *Storia delle repubbliche italiane dei secoli di mezzo*, Italia, 1817-1819.

XXVII. Dora d’Istria, *Op. cit.*, Vol. II, p. 252, Traducere de Roberta Fidanzia.

XXVIII. *Ibidem*, p. 253. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXIX. *Ibidem*, p. 254. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXX. *Ibidem*, p. 257. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXXI. *Ibidem*, p. 264. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXXII. *Ibidem*, p. 269. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXXIII. *Ibidem*, p. 277. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXXIV. Cfr. Antonio D’Alessandri, *Op. cit.*, pp. 258-272.

XXXV. Dora d’Istria, *Op. cit.*, p. 284-285. Traducere de Roberta Fidanzia.

XXXVI. Cfr. Antonio D’Alessandri, *Op. cit.*, p. 254.

XXXVII. Isabella Santi, *Op. cit.*, p. 13.

XXXVIII. *Ibidem*, p. 14.

XXXIX. *Ibidem*.

XL. Olivia Guaraldo, *Op. cit.*, p. 87. Despre ontologia relațională feminină vezi Gabriella Cotta, in AA.VV., *Analisi*

simbolica di Eros a partire da Platone. Alcuni spunti, A cura di Fiammetta Ricci, Nuova Cultura, Roma, 2010, pp. 124-141.

XLI. Angela Ales Bello, *Op. cit.*, pp. 55-56.

XLII. *Ibidem*, p. 57.

XLIII. *Ibidem*, p. 59.

XLIV. *Ibidem*, p. 66.

XLV. *Ibidem*, pp. 67-68.

XLVI. Isabella Santi, *Op. cit.*, pp. 14-15.

XLVII. Într-o scrisoare către Asociația doamnelor pentru instruirea femeilor (Association des dames pour l'instruction des femmes), căreia îi era președintă, afirmă importanța școlarizării femeilor ca fiind motorul progresului și schimbării sociale «voi ați înțeles perfect că civilizarea unei societăți e în intim raport cu dezvoltarea intelectuală a sexului nostru. În lungile călătorii am avut de sute de ori ocazia să constat situația cu adevărat deplorabilă a cartierelor unde femeile sunt ținute într-o ignoranță și ciudată apatie de către tradiții învechite, în timp ce am fost cu adevărat uimită de imensa influență excitată de pregătirea școlară a femeilor în statele a căror grandoare a prosperității crește în fiecare zi». *Lettre de madame Dora d'Istria à l'Association des dames pour l'instruction des femmes*, in *La Donna*, a. V, Série II, 10 décembre 1872, Nr. 197, p. 1257.

XLVIII. Edith Stein, *La donna. Il suo compito secondo la natura e la grazia*, Prefazione di Angela Ales Bello, Città Nuova, Roma, 1995, p. 204.

XLIX. *Ibidem*, pp. 205-206.

L. Cfr. Fiorenza Taricone, *Donne e guerra: teorie e pratiche*, in *Studi storico militari*, Stato maggiore dell'esercito, Roma, 2002. Cfr. și Dora d'Istria, *La guerra. Un appello alle donne dei due mondi di Giulia Ward Flowe*, Boston, 1870, in *Nuova Antologia*, Anno VI, febbraio 1871, Fascicolo II, Volume sedicesimo, p. 482.

LI. Isabella Santi, *Op. cit.*, pp. 32-33.

Anexă

I. Dora d'Istria, *Gli albanesi in Rumenia. Storia dei principi Ghika, nei secoli XVII, XVIII e XIX su documenti Inediti degli archivi di Venezia, Vienna, Parigi, Berlino, Costantinopoli ecc.* Estratto inedito degli archivi di Venezia, Viena, Paris, Berlin, Costantinopoli ecc. Estratto da *Rivista europea*, Tipografia editrice della associazione, Firenze, 1973.

II. Dora d'Istria, *Op. cit.*, pp. 424-325.

III. Dora d'Istria, *Gli eroi della Rumenia, Piccola biblioteca del popolo italiano § XXIV*, Prefazione di Paolo Mantegazza, G. Barbèra editrice, Firenze, 1887, pp. 10-11.

IV. Dora d'Istria, *Gli albanesi in Rumenia...*, p. 440.

V. Dora d'Istria, *Gli eroi della Rumenia...*, p. 14.

VI. *Ibidem*, p. 15.

VII. Dora d'Istria, *Marco Polo. Il Cristoforo Colombo dell'Asia*, Discurs al principesei Elena Ghika (Dora d'Istria) Gentilmente dedicato alla Società del Gabinetto Minerva di Trieste e letto nella società stessa, da uno dei Direttori, nella sera del 14 maggio 1869, Tipografia del Lloyd austriaco, Trieste, 1869, p. 39.

VIII. Dora d'Istria, *Gli albanesi...*, p. 452.

IX. *Ibidem*, p. 441.

X. *Ibidem*, p. 441-442.

XI. *Ibidem*, p. 442.

XII. *Ibidem*.

XIII. *Ibidem*, p. 444.

XIV. *Ibidem*, p. 444-445.

XV. *Ibidem*, p. 447.

Postfață

Reconstrucția aceasta a personalității Dorei d'Istria, prin grija Robertei Fidanzia, ne prezintă figura unei femei de mare cultură, angajată politic și literar, o scriitoare poliedrică, în constant dialog cu contemporanii săi și cu trecutul. O intelectuală care este în același timp o atentă observatoare a ceea ce apare în contemporaneitate, care studiază aproape cu ochi sociologic, coroborând cunoștințele ei filosofice și reflecțiile proprii cu lectura vieții. Călătorind prin toată Europa, studiază și cunoaște rolul istoric și social avut de către femei în interiorul structurilor tradiționale ale diverselor popoare, relevând funcția lor relațională. Cu toate acestea a cataloga gândirea ei ca gândire feminină ar putea fi reductiv, chiar dacă Dora d'Istria, activând pentru recunoașterea însușirii relaționale feminine, realizează un fel de anticipare, în formă nedezvoltată, embrionară, a filosofiei diferenței în interiorul recunoscutei egale demnității, și din acest punct de vedere este cu certitudine între primele exemple de observare a realității într-o optică de gen. În această reconstrucție, pe care Roberta Fidanzia o face figurii și gândirii sale, iese în evidență o modalitate de abordare a realității caracterizată «de capacitatea de deschidere înspre celălalt în elementele sale mai concrete și de a recepta din tensiune în mod intuitiv aspectele de detaliu în raport cu totalitatea ființei».

Pentru Roberta Fidanzia, fiecare pasaj din opera Dorei d'Istria e finalizat spre a pune bazele pentru cererea egalității formale între bărbați și femei, pentru a o face să conteze în

plan strict juridic. De notat, de fapt, că Scriitoarea nu pleacă de la o contrapunere ideologică în raport cu bărbatul, ci de la o viziune a specificității lumii feminine. Așadar, pe de o parte, pentru Roberta Fidanzia, cu Dora iese în evidență tema «antidiscriminatorie a emancipării, bazate pe idea de egalitate; pe de alta, iese la lumină tema diferenței sexuale, bazate în schimb pe valorizarea specificității feminine».

Chipul Scriitoarei, aici conturat prin optica unei priviri feminine de secol al XIX-lea, în realitate prezintă numeroase și interesante puncte de referință pentru o reconstrucție a gândirii politice tipice secolului menționat și a aspirațiilor risorgimentale și dă multe solicitări în sensul acesta. Dora d'Istria, de fapt, a intrat în contact, direct sau indirect, cu reprezentanții mișcărilor risorgimentale europene și italiene, iar opera ei se încadrează perfect în cadrul Risorgimentului, în calitate de participantă activă la dezbaterile culturale și politice a epocii. Scrierile sale au fost comentate și analizate de către gânditori și actori politici ai epocii cu care Dora d'Istria se confrunta în mod continuu — întărită și de cuprinzătoarea sa cunoaștere a gândirii politice a trecutului și a contemporaneității — fiind interesant a reconstrui ascendențele culturale ale Dorei d'Istria, în multe locuri amintite de către Roberta Fidanzia, cum ar fi interesant ulterior de aprofundat influențele pe care contemporanii le-au avut asupra lucrărilor și corespondenței acesteia. De la conceptul de autodeterminare a popoarelor, de construire a identității popoarelor ca bază de necontestat pentru emanciparea și independența națională, apoi la importanța recuperării rădăcinilor comune legate de problema educației, Dora d'Istria elaborează un al său discurs personal de

reînnoire politică, în care mare importanță dobândesc tema religiozității și a păcii și momentul pedagogic.

Rolul educației, de încredințat femeilor, devine fundamental, atât pentru popoare, cât și pentru femeile, cărora Dora d'Istria le recunoaște un rol fundamental în progresul societății.

Teresa SERRA

Dora d'Istria: operele principale

Volume

La vie monastique de l'Église orientale, Cherbuliez, Paris-Genève, 1855.

La Suisse allemande et l'ascension du Moench, Cherbuliez, Paris-Genève, 1856 (4 volume).

Les femmes en Orient, Meyer&Zeller, Zürich, 1859-1860 (2 volume).

Des femmes par une femme, Lacroix-Verboeckhoven, Paris, 1865 (2 volume).

Gli albanesi in Rumenia. Storia dei principi Ghika, nei secoli XVII, XVIII e XIX su documenti inediti degli archivi di Venezia, Vienna, Parigi, Berlino, Costantinopoli ecc., Traduzione di Bartolomeo Cecchetti, Estratto da *Rivista europea*, Tipografia editrice dell'associazione, Firenze, 1873.

Eseuri și articole

De la fraternité des peuples et de leur rôle dans le développement de l'humanité, in *Il Diritto*, 13 maggio 1856.

La nationalité roumaine d'après les chantes populaires, in *Revue des deux mondes*, Année XXIX, Tome XX, 1 mars 1859, pp. 429-459.

Lettere a un filosofo ateniense sulla situazione religiosa dell'Occidente, in *Il Romito*, N. 25, 30 giugno 1860, n. 27, 14 luglio 1860, N. 29, 28 luglio 1860, N. 30, 4 agosto 1860.

La nationalité albanaise d'après les chantes populaires, in *Revue des deux mondes*, Vol. LXIII, Année XXXVI, 18 mai 1866, pp. 382-418.

Litterature roumaine — M. Eliade Radulesco, in *Rivista Orientale*, Anno I, 1 giugno 1867, Fascicolo 4, pp. 211-232.

Littérature roumaine — M. George Cretziano, in *Rivista Orientale*, Anno I, 1 agosto 1867, Fascicolo 6, pp. 450-477.

La nationalité bulgare d'après les chantes populaires, in *Revue des deux mondes*, Année XXXVIII, Tome L, XXVI, 1 juillet 1868, pp. 319-359.

Pellegrinaggio alla tomba di Dante, in *Rivista sicala di scienze, letteratura ed arti*, Anno I, Vol. II, Fascicolo 9 (settembre 1869), Traduzione di Augusto Negri, pp. 212-235.

Marco Polo. Il Cristoforo Colombo dell'Asia. Discorso della principessa Elena Ghika (Dora d'Istria) gentilmente dedicato alla Società del Gabinetto di Minerva in Trieste e letto nella società stessa, da uno dei Direttori, nella sera del 14 maggio 1869, Tipografia del Lloyd austriaco, 1869.

Venezia nel 1869, Prima parte, in *Rivista europea*, Anno I, Vol. I, Fascicolo 3, febbraio 1870, pp. 513-524; Seconda parte, Vol. II, Fascicolo 1, marzo 1870.

La poésie populaire des Magyars, in *Revue des deux mondes*, Année XI, Tome LXXXVIII, 1 août 1870, pp. 642-685.

La Guerra. Un appello alle donne de' due mondi, di Giulia Ward Howe, Boston, 1870, in *Nuova Antologia*, Anno VI, febbraio 1871, Fascicolo 2, Vol. XVI, pp. 480-487.

Lettre de madame Dora d'Istria à L'Association des dames pour l'instruction des Femmes, in *La Donna*, Anno V, Serie II, 10 dicembre 1871, Vol. XVI, Fascicolo 2, pp. 1257.

La poésie populaire des Turcs orientaux, in *Revue des deux mondes*, Anno XLVIII, Tome CIII, 1 febbraio 1873, pp. 543-583.

La pace e la civiltà, Estratto dalla *Rivista di scienze sociali*, Fascicoli 3 e 4, Libreria Editrice Gargano, Cesena, 1882.

Gli eroi della Rumenia, Prefazione di Paolo Mantegazza, Piccola biblioteca del popolo italiano, XXIV, G. Barbèra Editore, Firenze, 1887.

Rousseau sul lago di Bienna, in *Rivista contemporanea*, *Rassegna mensile di letteratura italiana e straniera*, Anno I (1888), Fascicolo 1, pp. 11-32.

Bibliografie selectivă

- ALES BELLO, Angela, BREZZI Francesca (A cura di), *Il filo(sofare) di Arianna. Percorsi del pensiero femminile nel Novecento*, Mimesis, Milano, 2001.
- ALES BELLO, Angela, *Sul femminile. Scritti di antropologia e religione a cura di Michele D'Ambra*, Prefazione di Michele D'Ambra, Città Aperta, Enna, 2004.
- BERGSON, Henri, *Le due fonti della morale e della religione*, Traduzione di Mario Vinciguerra, Edizioni Comunità, Milano, 1950.
- BOBBIO, Norberto, *Diritto e Stato nel pensiero di E. Kant*, Giappichelli, Torino, 1969.
- BORDAȘ, Liviu, *Dora d'Istria e Angelo de Gubernatis: studiosi tra due Orienti*, in *Ephemeris Daco-romana*, XIV, 2012.
- CECCHETTI, Bartolomeo, *Di alcune opere della principessa Dora d'Istria*, Tipografia del commercio di Marco Visentini, Venezia, 1868.
- COTTA, Gabriella, *Analisi simbolica di Eros a partire da Platone. Alcuni spunti*, in Fiammetta Ricci (A cura di), *Corpo, politica e territorio. Luoghi e non luoghi della corporeità*, Nuova Cultura, Milano, 2010.

COTTA, Sergio, *Il diritto come sistema di valori*, San Paolo, Milano, 2004.

DAHL, Robert Alan, *Sulla democrazia*, Traduzione di Cristiana Paternò, Laterza, Roma-Bari, 2000.

D'ALESSANDRI, Antonio, *Il pensiero e l'opera di Dora d'Istria fra Oriente europeo e Italia*, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Biblioteca scientifica Serie II: Memorie, Vol. 54, Gangemi, Roma, 2007.

FEUERBACH, Ludwig Andreas, *Principi della filosofia dell'avvenire*, A cura di Norberto Bobbio, Einaudi, Torino, 1971.

FICHERA, Giuseppe, *Linguaggio e umanità nel pensiero di Herder*, CEDAM, Catania, 1964.

FIDANZIA, Roberta, *La principessa Dora d'Istria: una pedagogia politica del Risorgimento italiano*, in *Storiadelmondo*, N. 69, ottobre-dicembre 2012.

FIDANZIA, Roberta, *Christine de Pizan: una pedagogia morale per l'ordine dello Stato*, in *Femmininum Ingenium*, Collana di Studi e Ricerche. Pensiero femminile: Storia e Teorie, Vol. 1/ 2012, Drengo, Roma, 2012.

GIORDANI, Igino, *La rivoluzione cristiana*, Città Nuova, Roma, 1969.

HERDER, Johann Gottfried, *Ancora una filosofia della storia per l'educazione dell'umanità*, Traduzione di Franco Venturi, Einaudi, Torino, 1951.

HERDER, Johann Gottfried, *Idee per la filosofia dell'umanità*, A cura di Valerio Verra, Laterza, Roma, 1992.

KANT, Immanuel, *Per la pace perpetua*, Traduzione di Nicolao Merker, Prefazione di Norberto Bobbio, Editori Riuniti, Roma, 1997.

LAMENNAIS, Hugues-Félicité Robert de, *Il libro del popolo. Della schiavitù moderna*, Sonzogno, Milano, 1884.

LAMENNAIS, Hugues-Félicité Robert de, *La religione considerata nei suoi rapporti coll'ordine politico e civile*, Traduzione di Tommaso Buffa, Stamperia Arena, Genova, 1825.

MAISTRE, Joseph de, *Considerazioni sulla Francia*, Nuovamente pubblicate a cura di Massimo Boffa, Editori Riuniti, Roma, 1985.

MARITAIN, Jacques, *Cristianesimo e democrazia*, Traduzione di Luciana Frapiselli, Vita e Pensiero, Milano, 1977.

MARITAIN, Jacques, *La fine del Machiavellismo*, in Idem, *Per una politica più umana*, Traduzione di Antonio Pavan, Morcelliana, Brescia, 1979.

MARITAIN, Jacques, *Umanesimo integrale*, Traduzione di Giampietro Dore, Borla, Roma, 2002.

MARITAIN, Jacques, *L'uomo e lo Stato*, Traduzione di Antonia Falchetti, Marietti, Genova-Milano, 2003.

MAZZINI, Giuseppe, *L'Italia del popolo. Dio e il Popolo*, Vol. II, Società Editrice *L'Unione*, Losanna, 1850.

MAZZINI, Giuseppe, *Letteratura e vita civile. I classici del pensiero italiano*, in *Opere*, Istituto della Enciclopedia italiana, Il Sole 24 ore, Roma-Milano, 2006.

MICCOLI, Paolo, *L'antropologia cristiana alla luce dei documenti del Concilio Vaticano II*, Grafischena, Fasano di Puglia, 1972.

MONDOLFO, Rodolfo, *Il pensiero politico nel Risorgimento italiano*, Nuova Accademia Editrice, Milano, 1959.

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, *Lo spirito delle leggi*, A cura di Salvatore Cotta, UTET, Torino, 2005.

MUSIANI, Elena, *Educarsi, educare. Percorsi femminili dalla casa alla città*, Donne nella storia, Aracne, Roma, 2012.

PIZZORNI, Reginaldo, *Persona umana e diritto naturale*, in *Atti del Congresso Internazionale Tommaso d'Aquino, nel suo VII centenario (Roma-Napoli 17-24 aprile 1974)*, Tomo VIII, Vol. II, Napoli, 1974.

PIZZORNI, Reginaldo, *Giustizia e Carità*, Edizioni Studio Domenicano, Bologna, 1994.

RICCI SINDONI, Paola, VIGNA, Carmelo (A cura di), AA.VV., *Di un altro genere: etica al femminile*, Vita e Pensiero, Milano, 2008.

- RIDOLFI, Maurizio (A cura di), AA.VV., *La democrazia radicale nell'Ottocento europeo. Forme della politica, modelli culturali, riforme culturali*, Fondazione Gian Giacomo Feltrinelli, Milano, 2005.
- SANTI, Isabella, *Dora d'Istria e le sue idee intorno all'educazione della donna*, Estratto dalla *Rivista Pedagogica* diretta da Luigi Credaro, Anno X, Fascicoli 5-6, Società Editrice Dante Alighieri, Milano-Roma-Napoli, 1917.
- SCUCCIMARRA, Luca, *Kant e il diritto alla felicità*, Editori Riuniti, Roma, 1997.
- SERRA Teresa, *La critica alla democrazia*, in *Joseph de Maistre e Louis Bonald*, Aracne, Roma, 2005.
- SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Sismonde de, *Storia delle repubbliche italiane dei secoli di mezzo*, Traduzione dal francese, Tomo IX, Italia, 1818.
- STEIN, Edith, *La donna. Il suo compito secondo la natura e la grazia*, Traduzione di Ornella Nobile Ventura, Prefazione di Angela Ales Bello, Città Nuova, Roma, 1995.
- TARICONE, Fiorenza, *Donne e guerra: teorie e pratiche*, in *Studi storico militari*, Stato maggiore dell'esercito, Roma, 2002.
- TOMMASEO, Niccolò, *La educazione morale, religiosa, civile, letteraria dell'Italiano*, G. Barbèra Editore, Firenze, 1895.
- VERRA, Valerio, *Mito, rivelazione e filosofia in Herder e nel suo tempo*, Marzorati, Milano, 1966.

INDICE

Prefață.....	9
Introducere	17
Capitolul I	
Portret biografic al Dorei d'Istria	21
Capitolul al II-lea	
Dora d'Istria și Risorgimentul italian și european	27
2.1. Mitul Romei antice și fraternitatea latină.....	29
2.2. Politică și religie: pentru un Risorgiment evangelic	40
2.3. Raporturile cu Mazzini.....	42
Capitolul al III-a	
Pacifismul democratic al Dorei d'Istria.....	55
3.1. Contra războiului.....	59
3.2. Legătura ideală cu Kant	70
3.3. Pacifismul democratic.....	73
Capitolul al IV-lea	
Dora d'Istria și gândirea creștină.....	75
4.1. Iubirea creștină ca legătură socială	78
Capitolul al V-lea	
Pedagogie politică	85
5.1. Natură și poezie: naționalismul democratic	86
5.2. Educarea morală a poporului	91

5.3. Familia — fundament al societății	93
--	----

Capitolul al VI-lea

Rolul femeii pentru pacea între popoare	97
6.1. O cercetare „antropologică” la feminin.....	98
6.2. Misiunea femeii în progresul societății	101
6.3. Construirea modelului feminin în istorie	105
6.4. Afirmarea egalității în drepturi a femeii.....	114
6.5. Principiul relațional feminin ca diferență.....	119
6.6. Înnăscutul pacifism al femeilor	122

Anexă

O istorie politică de familie	127
Notele autoarei	135
Postfață	149
Dora d'Istria: operele principale	153
Bibliografie selectivă.....	156

Finito di stampare nel mese di dicembre 2017

Colecția *Femininum Ingenium*, în secțiunea sa monografică, își propune să ofere celui mai vast public reconstruirea biografică a unor femei din trecut și prezent, a ideilor acestora, a propunerilor lor, a artei lor, a contribuției lor, manifestate prin cele mai diverse expresii, la formarea gândirii occidentale și nu numai.

Prezentul volum despre Dora d'Istria înțelege să ofere, în primis, o reconstituire a formației sale intelectuale, căutând să găsească în operele ei principalii autori cu care s-a confruntat și rămânând în panorama culturală și ideatică a Risorgimentului italian și european. În al doilea rând, s-a încercat a identifica punctele-cheie ale gândirii sale — punând în evidență recăderile în plan politic și pedagogic —, cu specială referire la formația sa creștină. În fine, s-a căutat a sublinia în ce măsură câteva elemente ale reflecției sale închid în sine considerații ce vor vedea lumina în anii succesivi, precum chestiunea educației femeilor și rolul lor social, ca și tentativa de a ieși din răspântia materialism istoric/individualism liberal spre a edifica o politică relațională cu rădăcini evanghelice.

ROBERTA FIDANZIA e doctor de cercetare în Istoria doctrinelor politice și Filosofie politică la Universitatea din Roma. Interesele sale de cercetare spațiază de la francescanismul politic la chestiunile istriano-dalmate, cu referire specială la tema exilului, evoluând între literatură, artă și filosofie. Mai recent, își dedică atenția studierii gândirii feminine. E director al publicației *Storiadelmondo*, director editorial al periodicului *Femininum Ingenium*, revistă de studii asupra geniului feminin și codirector al colecției *Voci ale Politicii*. Este președinta Societății Internaționale pentru studierea Adriaticei în epoca medievală (SISAEM).

VIORICA BĂLTEANU Viorica Bălțeanu s-a născut în Timișoara, în 24 ianuarie 1947. Licențiată la Universitatea timișoreană (Limbă și literatură română) și la Universitatea din Craiova (Română-Italiană), doctorat de cercetare cu teza *Eminescu și spațiul cultural italic*. Treizeci de cărți publicate în România și în Italia — unele scrise, altele traduse — peste 100 de studii, articole, interviuri, traduceri în periodice românești și din alte țări. În 1991, fondează *Comitetul Dante Alighieri* timișorean, aflat în a 27-a stagiune culturală permanentă. Premiul Universității pentru Străini din Perugia (1995). În 1997, citorește specializarea de licență în Italiană (Universitatea de Vest din Timișoara), între 2008-2012, a fondat și condus *Masterul Civiltà italiana e cultura europea*, tot la UVT. Cavaler al Republicii Italiene pentru merite culturale (2004).

ISSN 978-88-888812-74-8

9 788888 812748 >

Euro 20,00

Femininum Ingenium, Collana di Studi sul Genio Femminile nasce come nuova iniziativa editoriale del Centro Studi Femininum Ingenium.

I primi cinque numeri intendono riproporre le pubblicazioni scaturite dalla fervente attività culturale e scientifica del sito web femininumingenium.it, attività che diede vita alle interessanti esperienze della *Collana di Studi e Ricerche. Storia e Teorie* e della *Rivista di Studi sul Genio Femminile*, edite dalla dismessa casa editrice Drengo.

La nuova Collana di Studi, dunque, riconoscendo il valore ideale di quella precedente attività e facendo proprio il prezioso patrimonio culturale che tali esperienze rappresentano, si arricchisce dei contributi offerti nel tempo dalle studiose e dagli studiosi del settore, riscoprendoli quanto mai attuali nel panorama della ricerca scientifica e della riflessione contemporanea.

La Collana proseguirà la sua attività proponendo nuovi numeri e contributi, con la costante ambizione di perseguire un alto livello scientifico e culturale e con il proposito di offrire le proprie riflessioni, interrogandosi in modo critico rispetto alle sollecitazioni che giungono dalla realtà odierna, che non smette mai di sollecitare l'interesse speculativo e stimolare argomentazioni alternative alle proposte più diffuse.

CSFI

Centro Studi Femininum Ingenium

Inserito in Collana
nel marzo 2020